Studia i Materiały

Materiały i Sprawozdania
Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego
Tom XXXIII
Rzeszów 2012

Joanna Adamik, Marcin Burghardt

Scytyjskie żelazne ciosła z bocznymi występami

Scythian iron adzes with lateral projections

The article describes 30 iron adzes with lateral projections coming from settlements and graves of the Scythian culture. These are iron, wedge-shaped tools with two projections situated in the upper part, separating the butt and the blade of the tool. They were used mainly for woodworking, but they were also used for various types of earthworks. Adzes with lateral projections can be divided into two main types and several varieties. The genesis of this type of tool is associated with Central Europe. With regard to the Scythian culture they appeared in the second half of the seventh century BC most likely via the Chernoles culture.

KEY WORDS: Scythian period, Scythians, adzes with lateral projections, tools

W materiałach kultury scytyjskiej zwraca uwagę obecność wykonanych z żelaza, klinowatych narzędzi ze zlokalizowanymi w górnej części bocznymi występami, spotykanych zarówno w zespołach grobowych, jak również w materiałach osadowych.

Narzędzia te, noszące w środkowoeuropejskiej literaturze archeologicznej miano „żelaznych siekierek z bocznymi występami" (np. A. László 1977, s. 64, 73; A. Wesse 1990; M. Gedl 2004, s. 51n.), w nomenklaturze wschodnioeuropejskiej określane są na ogół jako „żelazne ciosła" (A. E. Alihova 1962, s. 98; V. I. Il'inskaâ 1968, s. 26, 59, 161; E. O. Petrovs'ka 1968, s. 169, 173; I. L. Alekseeva 1973, s. 253; A. I. Terenožkin 1976, s. 85, 162–163; V. A. Il'inskaâ, A. I. Terenožkin 1983; s. 113, 279, 316, 318, 341; G. T. Kovpanenko, N. D. Gupalo 1984, s. 53; S. Skoryj 1999, s. 40, 82;), „zbliżone do cioseł siekierki" (L. Í. Kučugura 1995, s. 132), „siekiery-ciosła" (D. S. Grečko 2010, s. 93), „topory w kształcie cioseł" (A. I. Melûkova 1979, s. 84; G. I. Smirnova 1979, s. 44, 50; 2001, s. 68) „topory-ciosła" (G. I. Smirnova 2004, s. 421) czy też wręcz jako „ciosłopodobne motyki" (S. A. Bessonova, S. A. Skoryj 2001, s. 143) a nawet „motyki" (B. A. Šramko 1961, s. 86, 89, ryc. 11; B. A. Šramko, L. A. Solncev, L. D. Fomin 1963, s. 43–44, ryc. 1, 14; E. V. Černenko, A. V. Simonenko 1977, s. 17, 29; N. A. Gavrilûk, G. A. Paškevič 1991, s. 57).

Fakt istnienia tak zróżnicowanego nazewnictwa wynika przede wszystkim z odmiennych poglądów na funkcje omawianych zabytków. Jak wynika z powyższego zestawienia określeń stosowanych przy opisie takich przedmiotów, traktowane są one albo jako narzędzie ciesielskie (ciosło, siekierka, topór), albo też jako narzędzie rolnicze w typie motyki. Niezależnie jednak od różnic w nazewnictwie (i zapewne w pełnionej przez nie funkcji), zabytki te pod względem formalnym prezentują ten sam typ narzędzia – jak już wspomniano, są to płaskie żelazne narzędzia w kształcie prostokątnej, rozszerzającej się do dołu płytki, mającej zlokalizowane w górnej części (lub też przesunięte ku środkowi narzędzia) dwa występy (ramiona) oddzielające trzon od ostrza narzędzia. Swoim kształtem nawiązują one do szeroko rozpowszechnionych w środowisku późnobrązowych i wczesnożelaznych ugrupowań kulturowych z terenu Europy Środkowej, siekierek z bocznymi występami (np. A. László 1977, s. 63–64; E. F. Mayer 1977, s. 235n.; A. Wesse 1990, s. 73n.; M. Gedl 2004, s. 51n.), gdzie pierwsze przedmioty tego typu wykonane z żelaza pojawiają się w okresie HaB (A. László 1977, s. 73; A. Wesse 1990, s. 142–163, 180–181, mapa 19). Poza obszarami środkowoeuropejskimi analogicznie uformowane zabytki spotykane są również na terenach Półwyspu Peloponeskiego, Północnego Nadczarnomorza, na Kaukazie i w Anatolii (A. Wesse 1990, mapa 15).

Na obszarach wschodnioeuropejskich pierwsze żelazne ciosła z bocznymi występami[1] pojawiają się w okresie przedscytyjskim. Są to pojedyncze okazy związane z funkcjonującymi w strefie leśnostepowego środkowego Podnieprza osiedlami (grodziskami) kultury czarnoleskiej (A. I. Terenožkin 1961, s. 160, ryc. 107; 1976, s. 85, 162–163, ryc. 55, 1; V. I. Il'inskaâ 1968, s. 161) oraz zlokalizowanym w tej strefie, nowoczerkaskim zespołem grobowym z Kvitek (G. T. Kovpanenko, N. D. Gupalo 1984, s. 53, ryc. 9, 3; S. Skoryj 1999, s. 40, 82, ryc. 5, 15). W okresie scytyjskim liczba cioseł z bocznymi występami wzrasta, pojawiają się one również w strefie leśnej na grodziskach kultur miłogradzkiej (O. N. Mel'nikovskaâ 1967, ryc. 21, 4; 23, 7) i juchnowskiej (A. E. Alihova 1962, s. 98, ryc. 6, 6;

[1] Biorąc pod uwagę fakt, iż najczęściej stosowanym określeniem dla opisu tego typu przedmiotów znanych z materiałów wschodnioeuropejskich jest termin „ciosło", a także uwzględniając fakt, iż formalnie stanowią one tą samą kategorię zabytków co ich środkowoeuorpejskie odpowiedniki, na potrzeby niniejszego opracowania przyjęto określenie „ciosła z bocznymi występami". Należy jednak tutaj zaznaczyć, iż przyjęcie takiego nazewnictwa dla opisywanej kategorii zabytków nie jest równoznaczne z określeniem ich przeznaczenia funkcjonalnego.

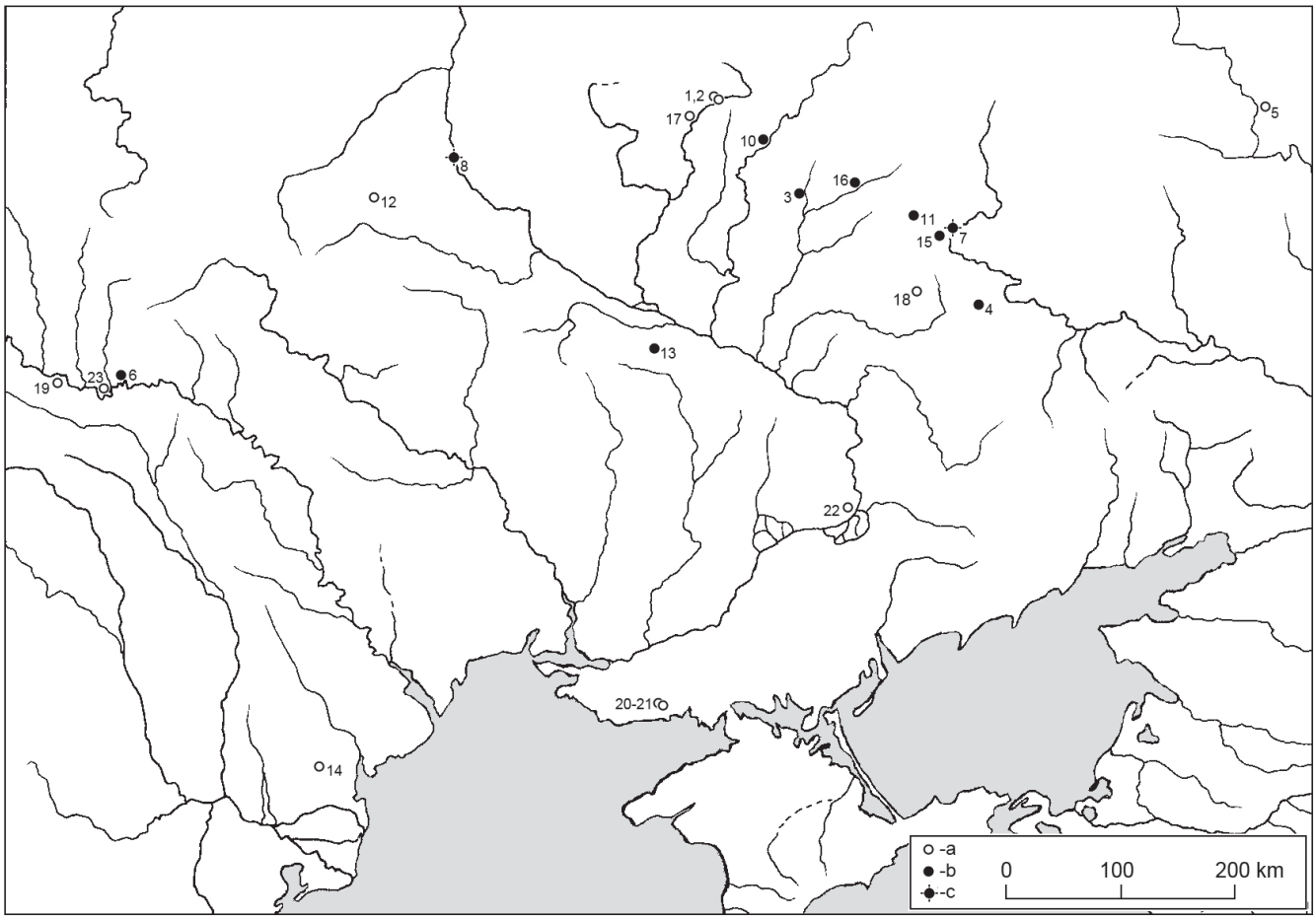

Ryc. 1. Rozprzestrzenienie scytyjskich żelaznych cioseł z bocznymi występami: a – znaleziska grobowe, b – znaleziska osadowe, c – znaleziska o nieokreślonym charakterze. Wykaz stanowisk wg zestawienia 1

Abb. 1. Verbreitung der skythischen Eisendechseln mit den seitlichen Ärmchen: a – Grabfunde, b – Siedlungsfunde, c – Funde mit unbestimmtem Charakter. Verzeichnis der Fundstellen anhand der Zusammenstellung 1

A. I. Puzikova 1978, ryc. 6, 18; G. A. Voznesenskaâ, L. S. Homutova 1979, ryc. 1: 2, nr 992, 1100, 1101).

Żelazne ciosła z bocznymi występami zarejestrowano na 22 stanowiskach związanych z szeroko rozumianą kulturą scytyjską (wariant stepowy i leśnostepowy). Lista znalezisk tego typu przedmiotów obejmuje 30 egzemplarzy, z czego 16 pochodzi ze stanowisk o charakterze osadowym, 12 z zespołów grobowych a 2 to znaleziska przypadkowe pochodzące z terenów objętych zasięgiem tej jednostki kulturowej. Pod względem rozprzestrzenienia terytorialnego omawiana kategoria przedmiotów tworzy cztery wyraźne strefy występowania (ryc. 1).

Pierwsza z nich, najbardziej zasobna w znaleziska żelaznych cioseł z bocznymi występami, związana jest z obszarem leśnostepowego Podnieprza, głównie z jego lewobrzeżną częścią. Zgrupowane w tej strefie zabytki pochodzą przede wszystkim ze znalezisk osadowych, choć są one obecne również w inwentarzach grobowych. Ponadto, z grupą tą można, najprawdopodobniej, łączyć również dwa egzemplarze cioseł pochodzące z nieokreślonych zespołów, a przetrzymywane w muzeach historycznych w Kijovie i Harkovie. Z punktu widzenia chronologii zgrupowane w pasie leśnostepowego środkowego Podnieprza znaleziska żelaznych cioseł z bocznymi występami tworzą dwie grupy, różniące się między sobą nie tylko pozycją chronologiczną ale również kontekstem w jakim one występują. Pierwsza z nich skupia okazy pochodzące z zespołów grobowych, z których przynajmniej część można odnosić do okresu archaicznego (wczesnego), druga – egzemplarze pochodzące z materiałów osadowych o dość szerokiej chronologii. Najwcześniejszymi zespołami w pierwszej grupie są: związany z drugim etapem kultury wczesnoscytyjskiej (1. poł. VII w. p.n.e. – I. N. Medvedskaâ 1992, tabela na s. 88–91) wyrabowany pochówek z kurhanu nr 1 (tzw. Staršaâ Mogila) z Aksjutincy na Lewobrzeżnym Podnieprzu oraz nieco młodszy, datowany na koniec VII w. p.n.e. (G. T. Kovpanenko, S. A. Bessonova, S. A. Skoryj 1989, s. 141), pochówek (również wyrabowany) z kurhanu z miejscowości Malaâ Ofirna z okolic Kijova. Z trzecim etapem kultury wczesnoscytyjskiej, z którym związany jest drugi z wyżej wymienionych zespołów, można wiązać również kurhan nr 8 z Popovki (Lewobrzeżne Podnieprze) (G. I. Smirnova 2004, s. 421). Wykaz zespołów grobowych z żelaznymi ciosłami z bocznymi występami ze strefy środkowego Podnieprza, aczkolwiek o niejasnym datowaniu, zamykają przytaczane przez B. A. Šramko (1961, s. 89) egzemplarze z kurhanu nr 5 z Popovki koło Poltavy oraz z kurhanu nr 5 koło wsi Aksjutincy.

Druga grupa zabytków skupia znaleziska o dość szerokiej chronologii odpowiadającej w zasadzie całemu okresowi funkcjonowania kultury scytyjskiej w rejonie leśnostepowego Podnieprza. Jak już wyżej wspomniano w jej skład wchodzą

żelazne ciosła z bocznymi występami ujawnione na stanowiskach o charakterze osadowym. Największa seria tego typu przedmiotów, licząca pięć zabytków, pochodzi z funkcjonującego między VII a III w. p.n.e. grodziska grupy worsyklańskiej, Beľskoe. Z osadnictwem tego ugrupowania można łączyć również egzemplarz ciosła pochodzący z grodziska Polkovaja Nikitovka. Z tej samej strefy (Lewobrzeżne Podnieprze) pochodzą również znaleziska innych przedmiotów, które można włączyć do opisywanej kategorii zabytków. Wśród nich należy wymienić przede wszystkim ciosło z grodziska Knyševs'koe, którego datowanie osadzone jest w ramach połowy VI – końca IV w. p.n.e. (V. A. Il'inskaâ 1957, s. 246–247). Żelazne ciosła omawianej formy pochodzą również ze stanowisk osadowych grupy północnodonieckiej – z grodziska Ljubotins'ke (VI–IV w. p.n.e. – D. S. Grečko 2010, s. 118), z osady Peršotravneve i z uroczyska Čajkino koło miejscowości Pervomajskoe. Ponadto, pojedyncze ciosło z bocznymi występami ujawniono również w warstwie kulturowej wczesnoscytyjskiego (k. VII lub pocz. VI – pocz. V w. p.n.e. – S. A. Bessonova, S. A. Skoryj, s. 125) grodziska Motroninskoe w Prawobrzeżnej części środkowego Podnieprza.

Drugą strefą (również zlokalizowaną w pasie leśnostepowego Północnego Nadczarnomorza) w obrębie której odnotowano obecność analizowanych w niniejszej pracy zabytków są tereny środkowego Podniestrza. Odkryte tu ciosła z bocznymi występami pochodzą z zespołów grobowych (Perebykovcy, kurhan 2; Vrublívcí, pochówek nr 1) i materiałów osadowych (Dolinâny) związanych z grupą zachodniopodolską. Pod względem chronologicznym tworzą one bardzo jednorodną grupę, którą G. T. Smirnova (2001, s. 68) odnosi do trzeciego etapu kultury wczesnoscytyjskiej.

Trzecia strefa, w zasięgu której ujawniono obecność żelaznych cioseł z bocznymi występami związana jest z pojedynczym zabytkiem tego typu pochodzącym z kurhanu nr 7 z grupy Čayste koło Voroneža nad środkowym Donem. Elementy wyposażenia wchodzące w skład tego zespołu przemawiają za osadzeniem jego datowania w ramach VI–V w. p.n.e. (P. D. Liberov 1965, s. 28, ryc. 2).

Ostatnią strefą, w zasięgu której grupują się znaleziska żelaznych cioseł z bocznymi występami jest pas stepu północnonadczarnomorskiego, rozciągający się pomiędzy Lewobrzeżnym Podnieprzem na wschodzie a dolnym Dunajem na zachodzie. W strefie tej zlokalizowano cztery zespoły grobowe, w których ujawniono obecność tego typu przedmiotów. Pod względem chronologii najstarszym zespołem grobowym jest tutaj wyrabowany pochówek z miejscowości Ostrovnoe nad dolnym Dunajem odnoszony przez I. L. Alekseevę (1973, s. 253) do VI w. p.n.e. Dwa kolejne okazy pochodzą z kurhanów nr 11 i 16 z cmentarzyska Širokoe-III na lewobrzeżnym Podnieprzu. Oba zespoły, podobnie jak cmentarzysko z którego pochodzą, datowane są w ramach IV w. p.n.e. (E. V. Černenko 1986, s. 40). Współczesny im jest czwarty, ostatni zespół grobowy zawierający w swoim wyposażeniu analizowany zabytek pochodzący z kurhanu nr 3 z cmentarzyska koło wsi Vlamidirovka na prawym brzegu dolnego Dniepru.

Choć żelazne ciosła z bocznymi występami pochodzące z materiałów kultury scytyjskiej są stosunkowo nieliczną grupą zabytków, to jednak są one dość mocno zróżnicowane wewnętrznie. Opierając się na ustaleniach A. Wesse (1990), która zebrała i sklasyfikowała wszystkie tego typu przedmioty (określane przez nią mianem „siekierek") pochodzące z całego areału ich występowania, zabytki te można podzielić na dwie zasadnicze grupy: I. skupiającą ciosła z bocznymi występami, w których trzon i ostrze są wyraźnie rozdzielone przez bark, który może obejmować również ramiona (grupa II wg A. Wesse – A. Wesse, s. 24, 75–76) i II. utworzoną przez ciosła „z krzyżowymi ramionami", tj. takie których boczne występy osadzone są pod kątem prostym względem ostrza narzędzia (grupa III) (*ibidem*, s. 24, 76n.).

W materiałach związanych z kulturą scytyjską, z grupą cioseł z bocznymi występami z barkiem można łączyć tylko znalezisko z okolic Harkova (ryc. 2: 1). Kontekst w jakim odkryto ten zabytek (znalezisko luźne), a także fakt, iż analogiczne narzędzia znane z innych terenów mają szeroką chronologię osadzoną między X a VI/V w. p.n.e. (*ibidem*, s. 166–168, ryc. 15), nie pozwalają na jego bardziej precyzyjnie datowanie niż w ramach VII–VI/V w. p.n.e.

Znacznie liczniejszą grupę (95% ogólnej liczby zabytków, dla której udało się określić formę) stanowią natomiast okazy tzw. „krzyżowe", do których należy 19 egzemplarzy. Dodatkowo w grupie tej, w ślad za wyżej przytaczaną A. Wesse, można wydzielić kilka typów a nawet podtypów (wariantów), które różnią się między sobą kształtem części trzonowej i ostrza, przebiegiem krawędzi, proporcjami, wielkością oraz lokalizacją i kształtem występów (ramion) (tabela 1).

II/1. „Krzyżowe" ciosła z bocznymi występami o w przybliżeniu równoległym przebiegu krawędzi części trzonowej, w tym:

II/1/a. Niewielkie ciosła z bocznymi występami zlokalizowanymi w górnej części zabytku (na mniej więcej ¾ jego wysokości) i zbliżonym do równoległego przebiegu krawędzi na całej długości okazu (ryc. 2: 2–5). Ta odmiana cioseł wystąpiła w czterech egzemplarzach. Trzy z nich (Prebykovcy, k. 2; Vrublívcí, p. 1; Dolinâny) pochodzą z zasięgu grupy zachodniopodolskiej, czwarty z grodziska Bels'koe (ciosło nr 1 z tego stanowiska) nad środkową Worsklą (ryc. 4). Obecność większości tego typu zabytków w zespołach grupy zachodniopodolskiej związanych z trzecim etapem kultury wczesnoscytyjskiej pozwala na ich datowanie w granicach drugiej połowy VII – początku VI w. p.n.e. Taką pozycję chronologię należy zapewne przyjąć również dla egzemplarza znad Worskli. Poza scharakteryzowanymi tu materiałami scytyjskimi ze strefy leśnostepowego pasa Północnego Nadczarnomorza, znany jest jeszcze jeden okaz analogicznie ukształtowanego ciosła pochodzący z ze skarbu z 1951 r. z grodziska Subbotovo (A. I. Terenožkin 1976, s. 85, ryc. 55, 1), odnoszonego do drugiej fazy kultury czarnoleskiej (IX–VIII w. p.n.e. – G. I. Smirnova 1986, s. 23–25). Na obszarach środkowoeuropejskich analogicznie uformowane zabytki, zgrupowane przez A. Wesse (1990, s. 77) w ramach wariantu III1C, 1, spotykane są przede wszystkim w Serbii i Kotlinie Karpackiej, gdzie występują one w skarbach z faz HaB3/HaC1 i HaC1 (poł. VIII – poł. VII w. p.n.e.) oraz w jednym zespole grobowym z VI w. p.n.e. (A. Wesse 1990, s. 144, 149, 168).

II/1/b. Duże, masywne ciosła z bocznymi występami zlokalizowanymi w górnej części zabytku i szerokim ostrzem z lekko rozstawionymi krawędziami. Ta odmiana cioseł z bocznymi występami wystąpiła tylko w jednym egzemplarzu (ryc. 2: 6), który odkryty został w datowanym na koniec VII w. p.n.e. kurhanie Malaâ Offirna na Prawobrzeżnym Podnieprzu (ryc. 4). Poza tą strefą analogicznie uformowane zabytki znane są ze

Tabela 1

Cechy metryczne scytyjskich żelaznych cioseł z bocznymi występami

Tabelle 1

Metrische Merkmale der skythischen eisernen Ärmchenbeile

Zespół	typ	ryc.	dł.	szer. obucha	szer. ostrza	szer. ostrza/ szer. obucha	dł. trzonu	dł. ostrza	dł. ostrza/ dł. trzonu
Perebykovcy, k. 2	II/1/a	2, 2	163	28	40	1,42	45	118	2,62
Vrublívcí, p. 1	II/1/a	2, 4	112	21	24	1,14	35	77	2,2
Dolinâny	II/1/a	2, 3	143	22	38	1,73	46	97	2,11
Bel'skoe (1)	II/1/a	2, 5	126	24	32	1,33	47	79	1,68
Malaâ Ofirna	II/1/b	2, 6	190	35	50	1,42	58	132	2,28
Bel'skoe (3)	II/1/c	2, 7	118	17	32	1,88	54	64	1,19
Bel'skoe (2)	II/1/c	2, 8	105	15	30	2	43	62	1,44
Bel'skoe (5)	II/1/c	2, 9	161	20	43	2,15	79	82	1,04
Bel'skoe (4)	II/1/c	2, 10	148	19	34	1,79	69	79	1,14
okolice Kijowa	II/2/a	3, 1	225	30	60	2	70	155	2,21
Širokoe-III, k. 16	II/2/b	3, 2	190	40	70	1,75	30	160	5,33
Čajkino	II/2/c	3, 4	178	30	40	1,33	89	89	1
Častye Kurgany, k. 7	II/2/c	3, 5	150	16	38	2,37	73	77	1,05
Lûbotins'ke	II/2/c	3, 6	157	21	32	1,52	78	79	1,01
Motroninskoe	II/2/c	3, 7	138	26	38	1,46	70	68	0,97
Aksûtincy, k. 5	II/2/d	3, 10	150	35	40	1,14	63	87	1,38
Popovka, k. 8	II/2/d	3, 9	155	32	41	1,28	61	94	1,54
Popovka k. Połtawy, k. 5	II/2/d	3, 8	150	32	45	1,4	62	88	1,42
Staršaja Mogila	II/2/d	3, 7	135	23	36	1,56	44	91	2,07
Širokoe-III, k. 11	fr. gr. II	3,11	140*	50	—	—	—	—	—

Uwaga: gwiazdką (*) oznaczono zachowaną długość zabytku.

skarbu z Bjarlad (w międzyrzeczu Seretu i Prutu) datowanego na fazę HaB2 (IX w. p.n.e.) (M.T. Kašuba 2000, s. 329, ryc. XXXIX: 15, 16).

II/1/c. Ciosła z bocznymi występami zlokalizowanymi mniej więcej w połowie zabytku i szerokim ostrzem z lekko rozstawionymi krawędziami reprezentowane przez 4 egzemplarze (ryc. 2: 7–10). Zabytki tej odmiany ujawniono jedynie w materiałach grodziska Bels'koe co przemawia za ich lokalną specyfiką związaną z funkcjonowaniem tego kompleksu osadniczego.

II/2. „Krzyżowe" ciosła z bocznymi występami o trapezowato ukształtowanej części trzonowej, w tym:

II/2/a. Stosunkowo duże i wąskie ciosła z bocznymi występami zlokalizowanymi w górnej części zabytku, reprezentowane przez tylko jeden zabytek pochodzący z „okolic Kijova" (ryc. 3: 1). A. Wesse (1990, s. 78–79, mapa 17) w swojej klasyfikacji przedmiot ten zalicza do wariantu III2C, skupiającego, poza analizowanym zabytkiem, przedmioty z Kotliny Karpackiej i Białorusi. Pod względem chronologii egzemplarze zaliczane do tego wariantu wykazują szerokie datowanie; między VII a IV w. p.n.e. (*ibidem*, ryc. 55).

II/2/b. Duże ciosła o poszerzonych w dolnej części krawędziach i wysoko umiejscowionych bocznych występach. Obuch może być zakończony wypukłym kolcem. Ciosło tej odmiany znane jest z pojedynczego okazu (ryc. 3: 2) pochodzącego z kurhanu nr 16 cmentarzyska Širokoe-III ze stepowej części lewobrzeżnego Podnieprza (ryc. 4). Zespół ten, podobnie jak cała nekropola, datowany jest w ramach IV w. p.n.e.

II/2/c. Mniejsze i masywniejsze ciosła z trójkątnymi lub półokrągłymi występami zlokalizowanymi mniej więcej po środku zabytku (ryc. 3: 3–6). Do odmiany tej zaliczone zostały 3 okazy pochodzące z osiedli i grodzisk leśnostepowego wariantu kultury scytyjskiej oraz 1 zabytek z zespołu grobowego (Čayste kurgany, kurhan 7) znad środkowego Donu (ryc. 4). Ten ostatni okaz na podstawie pozostałych elementów inwentarza datowany jest ogólnie na VI–V w. p.n.e. Pozostałe znaleziska mają jeszcze szersze datowanie odnoszone do okresu funkcjonowania stanowisk osadowych na których ujawniono ich obecność. Są to odpowiednio VI–IV w. p.n.e. dla grodziska Ljubotins'koe i koniec VII lub początek VI–V w. p.n.e. dla grodziska Motroninskoe. Okazy zbliżone do cioseł typu II/2/c pochodzą również z materiałów związanych z położoną bardziej na północ kulturą juchnowską, gdzie tego typu przedmioty wystąpiły na grodziskach z VI–V w. p.n.e. (A. E. Alihova 1962, s. 99; A. I. Puzikova 1978, s. 197). Obserwacje te pozostają w zgodzie z datowaniem wyżej wzmiankowanego ciosła z kurhanu 7 grupy Čayste i pozwalają na uściślenie pozycji chronologicznej całej grupy tego typu przedmiotów pochodzących z materiałów scytyjskich do VI–V w. p.n.e.

II/2/d. Cztery stosunkowo małe i masywne ciosła z trójkątnymi lub półokrągłymi występami o różnie ukształtowanej

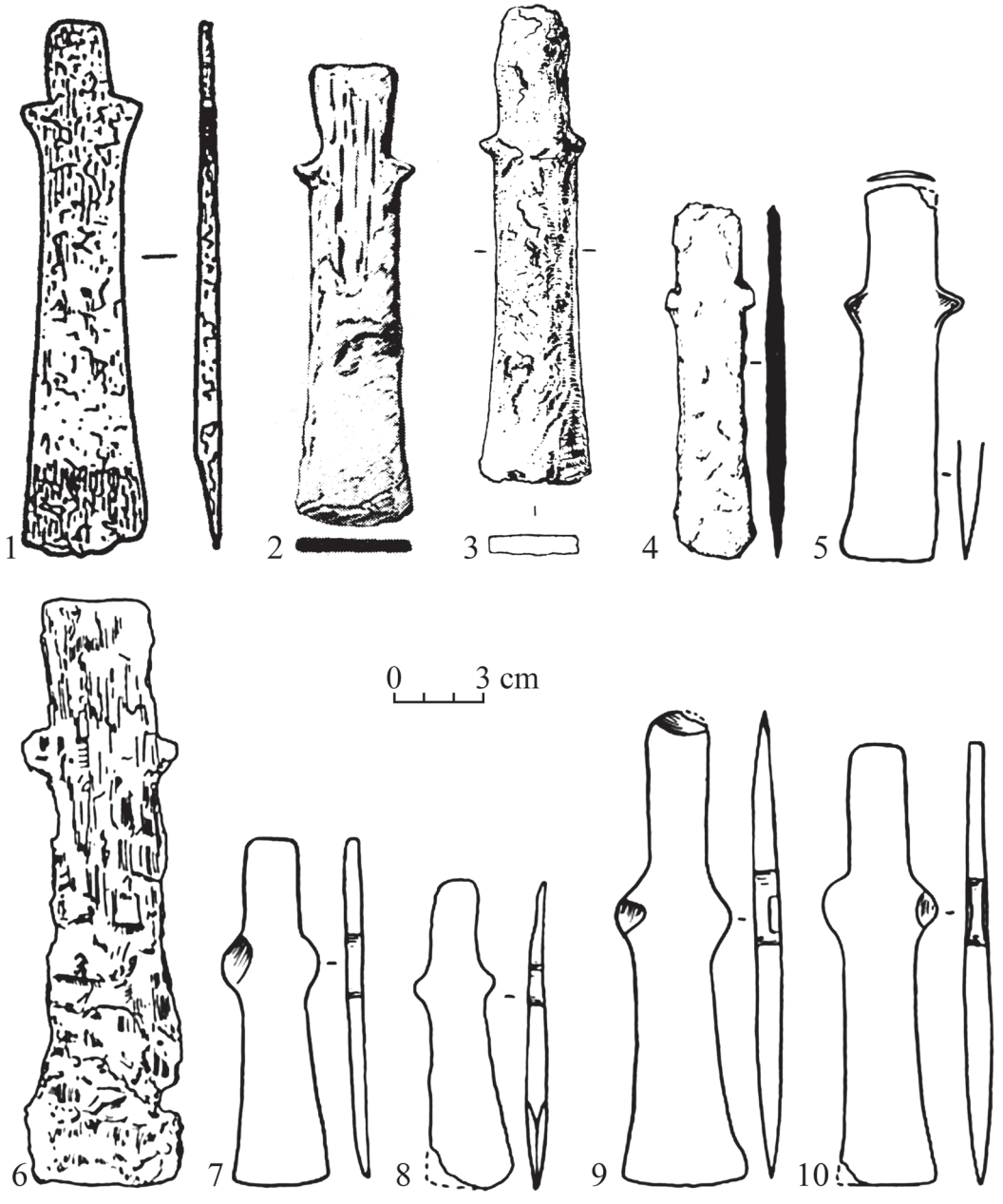

Ryc. 2. Scytyjskie żelazne ciosła z bocznymi występami grupy I (1) i wariantów II/1/a (2–5), II/1/b (6) oraz II/1/c (7–10) typu II/1 grupy drugiej: 1 – Harkov; 2 – Prebykovcy, k. 2; 3 – Dolinâny; 4 – Vrublívcí, p. 1; 5, 7–10 – Belskoe gorodišče; 6 – Malaâ Ofirna *(1 – wg B. A. Šramko, L. A. Solncev, L. D. Fomin 1963; 2 – wg G. I. Smirnova 1979; 3 – wg G. I. Smirnova 2001; 4 – wg L. Í. Kučugura 1995; 5, 7–10 – wg B. A. Šramko 1987; 6 – E. O. Petrovs'ka 1968)*

Abb. 2. Skythische Eisendechseln mit den seitlichen Ärmchen aus der I. Gruppe (1) und Varianten II/1/a (2–5), II/1/b (6) und II/1/c (7–10) Typ II/1 II. Gruppe 2.: 1 – Harkov; 2 – Prebykovcy, k. 2; 3 – Dolinâny; 4 – Vrublívcí, p. 1; 5, 7–10 – Belskoe gorodišče; 6 – Malaâ Ofirna *(1 – nach B. A. Šramko, L. A. Solncev, L. D. Fomin 1963; 2 – nach G. I. Smirnova 1979; 3 – nach G. I. Smirnova 2001; 4 – nach L. Í. Kučugura 1995; 5, 7–10 – nach B. A. Šramko 1987; 6 – E. O. Petrovs'ka 1968)*

(prostej lub wachlarzowatej) części obuchowej (ryc. 3: 7–10). Zasięg występowania tej odmiany cioseł ograniczony jest jedynie do znalezisk grobowych ze strefy leśnostepowej prawobrzeżnego Podnieprza, poza którą przedmioty takiej formy nie są spotykane (por. A. Wesse, mapa 17, wariant III2C, 3) (ryc. 4). Pod względem chronologii połowa zakwalifikowanych do tego typu zabytków reprezentuje materiały związane z drugim (Aksûtincy, Staršaâ Mogila) lub trzecim (Popovka, k. 8) etapem kultury wczesnoscytyjskiej. Wydaje się, iż takie datowanie (trzeci etap kultury wczesnoscytyjskiej) można przyjąć również dla pozostałych okazów wariantu II/2/d (Aksûtincy, k. 5i; Popovka k. Poltavy, k. 5).

Wykaz żelaznych cioseł z bocznymi występami grupy II uzupełnia fragmentarycznie zachowany zabytek pochodzący ze wzmiankowanego już cmentarzyska Širokoe-III (stepowe dolne Podnieprze) (ryc. 3: 10). Zespół ten, podobnie jak cała nekropola, datowany jest w ramach IV w. p.n.e.

Analizując wyżej wyróżnione odmiany żelaznych cioseł z bocznymi występami pod względem chronologii poszczególnych odmian (ryc. 5) zauważyć można, iż generalnie star-

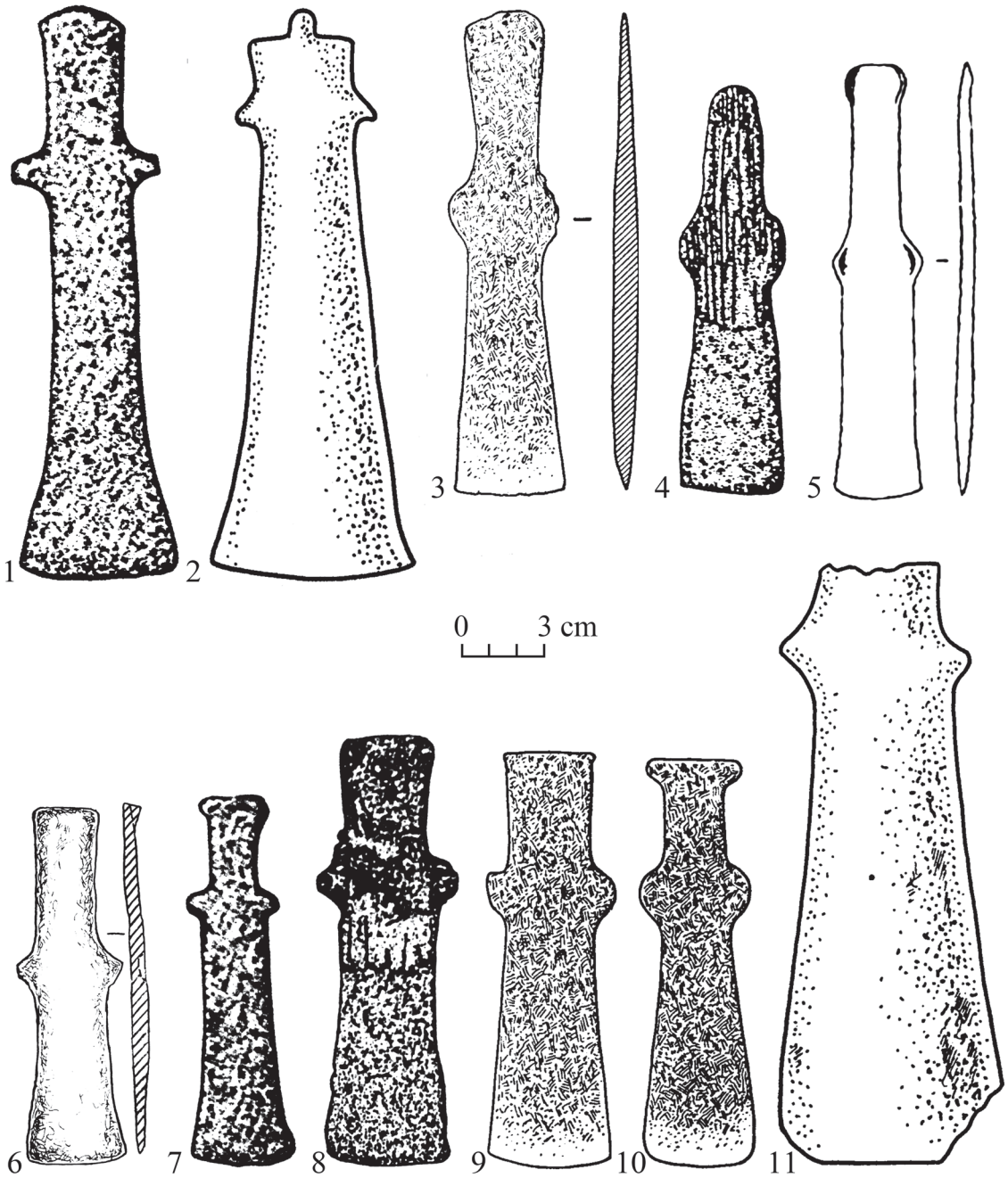

Ryc. 3. Scytyjskie żelazne ciosła z bocznymi występami wariantów II/2/a (1), II/2/b (2), II/2/c (3–6) i (7–10) oraz fragment nieokreślonego zabytku grupy II (11): 1 – okolice Kijova; 2 – Širokoe-III, k. 16; 3 – Čajkono; 4 – Čayste Kurgany, k. 7; 5 – Lûbotins'ke gorodišče; 6 – Motroninskoe gorodišče; 7 – Aksûtincy, k. Staršaâ Mogila; 8 – Popovka, k. 8; 9 – Popovka k. Poltavy, k. 8; 10 – Aksûtincy, k. 5; 11 – Širokoe-III, k. 11 *(1, 4, 7, 8 – wg A. Wesse 1990; 2, 11 – wg N. A. Gavrilûk, G. A. Paškevič 1991; 3, 9, 10 – wg B. A. Šramko 1961; 5 – wg D. S. Grečko 2010; 6 – wg S. A. Bessonova, S. A. Skoryj 2001)*

Abb. 3. Skythische Eisendechseln mit den seitlichen Ärmchen der Varianten II/2/a (1), II/2/b (2), II/2/c (3–6) und (7–10) wie auch das Fragment eines unbestimmten Fundes aus der Gruppe II (11): 1 – Umgebung von Kiew; 2 – Širokoe-III, k. 16; 3 – Čajkono; 4 – Čayste Kurgany, k. 7; 5 – Lûbotins'ke gorodišče; 6 – Motroninskoe gorodišče; 7 – Aksûtincy, k. Staršaâ Mogila; 8 – Popovka, k. 8; 9 – Popovka k. Poltavy, k. 8; 10 – Aksûtincy, k. 5; 11 – Širokoe-III, k. 11 *(1, 4, 7, 8 – nach A. Wesse 1990; 2, 11 – nach N. A. Gavrilûk, G. A. Paškevič 1991; 3, 9, 10 – nach B. A. Šramko 1961; 5 – nach D. S. Grečko 2010; 6 – nach S. A. Bessonova, S. A. Skoryj 2001)*

sze (poza okazami wariantu II/1/c z grodziska Bels'koe) wydają się być okazy zgrupowane w ramach typu II/1 spotykane w zespołach grobowych i osadowych z drugiej połowy VII – końca VI w. p.n.e. Współczesne są im egzemplarze cioseł z trapezowatą częścią trzonową typu II/2 z trójkątnymi lub półokrągłymi występami o różnie ukształtowanej części obuchowej zaliczane do wariantu II/2/d. Od tych ostatnich wywodzić można zapewne kolejną odmianę cioseł zaliczanych do tego typu a reprezentowaną przez stosunkowo małe i masywne okazy wariantu II/2/c pochodzące z VI–V w. p.n.e. W rozpatrywanej grupie „krzyżowych" cioseł z trapezowatym trzonem (typ II/2) najmłodszą metrykę wykazuje z kolei, odnoszone do

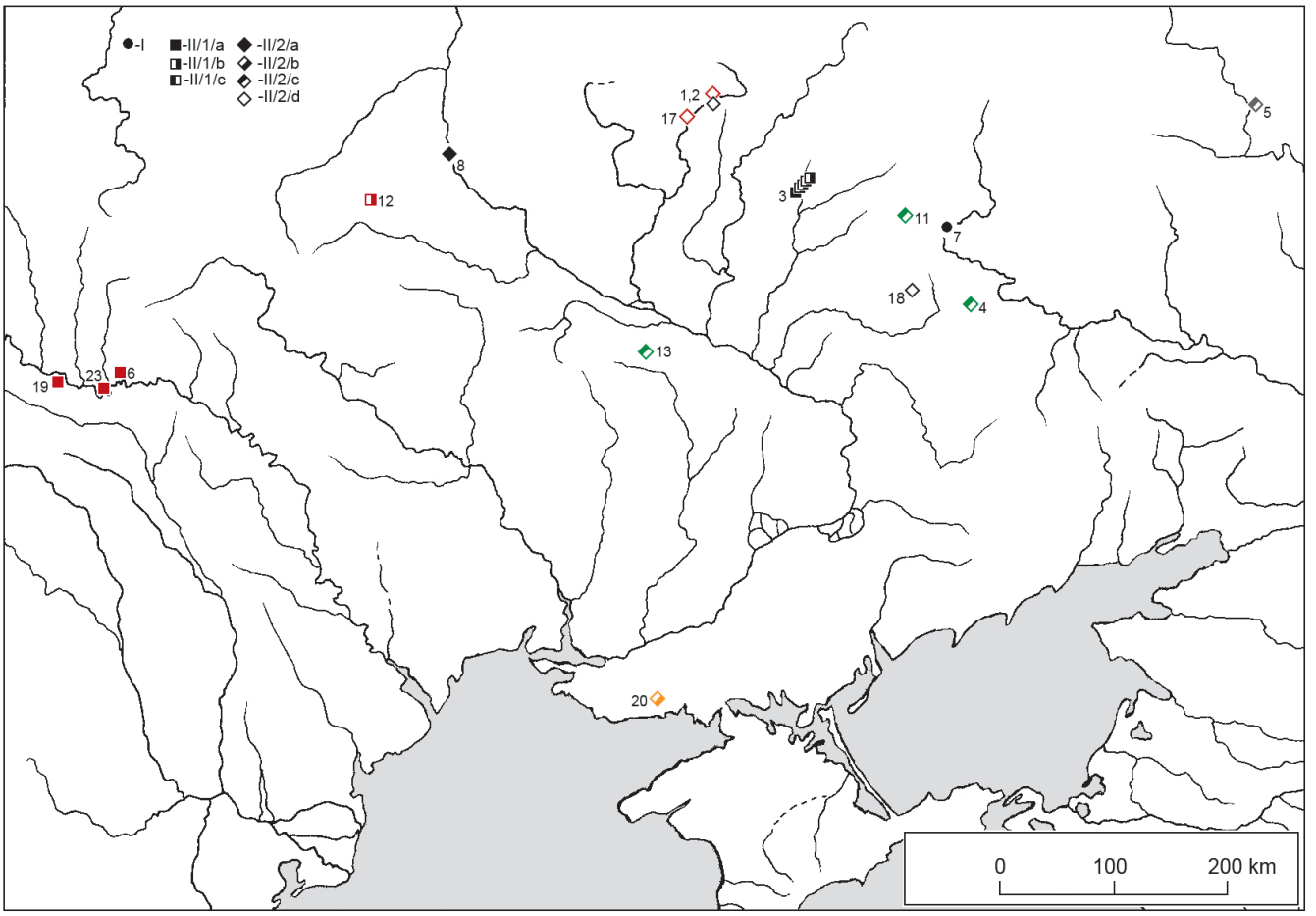

Ryc. 4. Rozprzestrzenienie znalezisk poszczególnych odmian scytyjskich żelaznych cioseł z bocznymi występami. Wykaz stanowisk wg zestawienia 1. Uwaga: na mapie kolorem czerwonym oznaczono zespoły z połowy VII – początku VI w. p.n.e., kolorem zielonym zespoły z IV–V w. p.n.e., kolorem pomarańczowym zespoły z IV–III w. p.n.e.

Abb. 4. Verbreitung der einzelnen Typen der skythischen Eisendechseln mit den seitlichen Ärmchen. Fundstellenverzeichnis nach der Zusammenstellung 1. Anmerkung: die Komplexe aus der Mitte des 7. und dem Anfang des 6. Jhs. v.Ch. wurden auf der Karte rot, diese aus dem 4.–5. Jh. v.Ch – grün und aus dem 4.–3. Jh. V.Ch – orange markiert

IV w. p.n.e., duże ciosło o wysoko umiejscowionych bocznych występach wariantu II/2/b z cmentarzyska Širokoe-III. Również i ten wariant można wywodzić od cioseł odmiany II/2/d, choć bardziej prawdopodobne wydaje się, iż stanowi on formę rozwojową cioseł wariantu II/2/a.

Analiza przeprowadzona pod kątem zróżnicowania morfologii żelaznych cioseł z bocznymi występami w zależności od kontekstu w jakim je odkryto wykazała istnienie pewnych różnic pomiędzy egzemplarzami pochodzącymi z zespołów grobowych, a tymi znajdowanymi na stanowiskach o charakterze osadowym (ryc. 6).

W zbiorze cioseł z bocznymi występami pochodzących ze scytyjskich zespołów grobowych najliczniejszą grupę (50%) stanowią okazy o trapezowato poszerzonej części trzonowej typu II/2. W tej grupie najbardziej charakterystyczne są, spotykane wyłącznie w zespołach grobowych, egzemplarze odmiany II/2/d. Ponownie należy podkreślić, iż występowanie tej odmiany ograniczone jest do wczesnoscytyjskich zespołów leśnostepowej części lewobrzeżnego Podnieprza. Pozostałe odmiany typu II/2 pochodzące ze znalezisk grobowych to pojedyncze okazy odmian II/2/b i II/2/c. Również pojedynczym znaleziskiem jest okaz ciosła wariantu II/1/b. W ramach typu II/1 mieszczą się ponadto znane z dwóch zespołów grobowych ze środkowego Podniestrza okazy „krzyżowych" cioseł odmiany II/1/a.

Na odwrotnym poziomie kształtuje się natomiast udział poszczególnych typów cioseł z bocznymi występami w grupie stanowisk o charakterze osadowym. W porównaniu do znalezisk grobowych w grupie tej uderza stosunkowo duży udział cioseł typu II/1 (37%) przy prawie dwukrotnie mniejszym udziale okazów typu II/2 (19%); te ostatnie reprezentowane są tylko przez jedną odmianę cioseł z trapezowato poszerzoną częścią trzonową skupioną w ramach wariantu II/2/c. W zbiorze cioseł z bocznymi występami typu II/1 zwraca natomiast uwagę obecność występujących tylko na jednym stanowisku o charakterze osadowym (grodzisko Bels'koe) okazów odmiany II/1/c. Pozostałe formy tego typu reprezentowane są przez dwa okazy wariantu II/1/a, z których jeden wystąpił w jednym zespole osadniczym z ciosłami odmiany II/1/c (grodzisko Bels'koe). Drugi okaz tej odmiany ujawniony został natomiast na osadzie Dolinjany na środkowym Podniestrzu, a więc w tej samej strefie co znaleziska tego wariantu znane z zespołów grobowych.

Wracając do kwestii chronologicznego zróżnicowania omawianej kategorii zabytków pod względem prezentowanej przez nie formy należy stwierdzić, że powyższe ustalenia typologiczno-chronologiczne odnośnie do scytyjskich cioseł z bocznymi

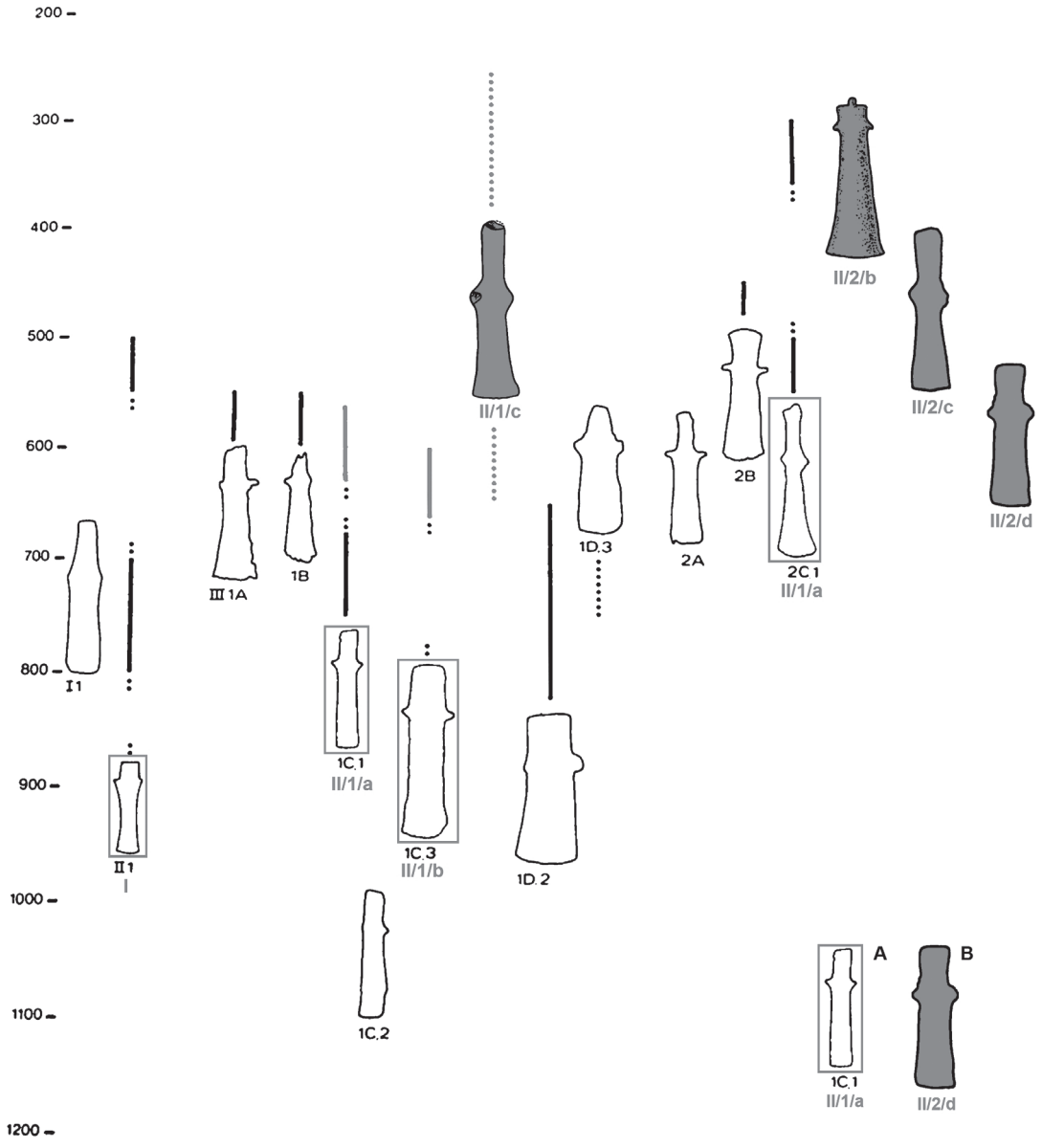

Ryc. 5. Pozycja chronologiczna poszczególnych odmian scytyjskich cioseł z bocznymi występami na tle ich środkowoeuropejskich odpowiedników. A – odmiany posiadające środkowoeuropejskie odpowiedniki; B – lokalne odmiany wschodnioeuropejskie (scytyjskie, juchnowskie i miłogradzkie) *(wg A. Wesse 1990, ryc. 55 z modyfikacjami autorów)*

Abb. 5. Chronologische Position der einzelnen Varianten der skythischen Dechseln mit den seitlichen Ärmchen im Vergleich zu ihren mitteleuropäischen Analogien. A – Varianten mit mitteleuropäischen Analogien; B – lokale osteuropäische Varianten (skythische, Juchnow- und Milograd-Varianten) *(nach A. Wesse 1990, Abb. 55 mit Modifikationen der Autoren)*

występami, a także rozpatrzenie ich na szerszym tle występowania analogicznych zabytków na terenie Europy Środkowej (ryc. 5), pozwalają na wyciągnięcie następujących konkluzji:

Najstarsze ciosła z bocznymi występami w zespołach związanych z szeroko pojmowaną kulturą scytyjską przedstawiają, pochodzące z zespołów związanych z drugim i trzecim etapem kultury wczesnoscytyjskiej ze strefy leśnostepowego Podnieprza i Podniestrza, okazy odmian II/1/a, II/1/b i II/2/d. Część z tych zabytków (dwa pierwsze warianty) prezentuje grupę narzędzi posiadającą dobre odpowiedniki w Europie Środkowej (zwłaszcza na obszarze Kotliny Karpackiej), część z nich (wariant II/2/d) to natomiast okazy dla których brak jest analogii na innych terenach. Dodatkowo, niektóre z tych zabytków (odmiana II/1/a) posiadają swoje odpowiedniki w zespołach zlokalizowanych w strefie leśnostepowego Podnieprza, których pozycja chronologiczna wyprzedza pojawienie się na tym obszarze najstarszych znalezisk w typie scytyjskim (ciosło ze skarbu 1951 r. z grodziska Subbotovo).

Z upływem czasu w zespołach scytyjskich pojawiają się nowe formy cioseł reprezentowane przez egzemplarze typu drugiego z trapezowatą częścią trzonową (odmiany II/2/a, II/2/b i II/2/c). Również i w tym przypadku zabytki te mogą posiadać analogie na innych obszarach, przede wszystkim w strefie środkowoeuropejskiej, bądź też mogą stanowić lokal-

ną, wschodnioeuropejską formę. W tym ostatnim przypadku (ciosła wariantu II/2/c) zasięg ich występowania obejmuje nie tylko strefę leśnostepową z zespołami scytyjskimi ale również przyległą część strefy leśnej zajętej przez osadnictwo kultury juchnowskiej. Ciosła o młodszej metryce należące do odmiany II/2/b pojawiają się również na południu, w pasie stepu północnonadczarnomorskiego, a więc w strefie gdzie do tej pory przedmioty takie nie występowały[2]. Pod względem chronologii ciosła związane z młodszymi etapami rozwoju kultury scytyjskiej można podzielić na dwie grupy. Pierwszą z nich stanowią odnoszone do VI–V w. p.n.e. egzemplarze odmiany II/2/c, drugą – pojedynczy okaz wariantu II/2/b z IV w. p.n.e.

Porównując chronologię i frekwencję niektórych typów scytyjskich cioseł z bocznymi występami z ich środkowoeuropejskimi odpowiednikami, można zauważyć, iż pozycja chronologiczna tych drugich jest wyraźnie starsza. Sytuację taką bardzo dobrze obrazują takie zabytki jak ciosło odmiany II/1/b oraz część okazów z trapezowatą częścią trzonową typu II/2. Zgodnie z ustaleniami A. Wesse (1990, ryc. 55), pierwszy z tych zabytków (egzemplarz z kurhanu Malaâ Ofirna) zaklasyfikowany przez nią do wariantu III1C, 3, wyznacza górną granicę funkcjonowania tego typu przedmiotów, podczas gdy dolną granicę stanowią okazy z obszarów karpackich odnoszone do IX w. p.n.e. Podobne ustalenia odnosić można również do cioseł odmiany II/2, które pod względem morfologicznym znajdują swoje odpowiedniki w grupie środkowoeuropejskich siekierek z bocznymi występami reprezentujących typ III2C w przytaczanej już klasyfikacji A. Wesse. Co prawda, jak ustaliła cytowana badaczka (A. Wesse 1990, s. 177), w strefie karpackiej znany jest tylko jeden zabytek tego typu o pewnym datowaniu, który można łączyć ze środkowym okresem halsztackim (VII w. p.n.e.), ale jest on wyraźnie starszy niż wczesnoscytyjskie egzemplarze ze strefy leśnostepowej, które najwcześniej można datować na połowę/koniec VII w. p.n.e. Pewne wątpliwości budzić może natomiast próba synchronizacji scytyjskich cioseł wariantu II/1/a z ich środkowoeuropejskimi odpowiednikami zaliczanymi przez A. Wessę (1990, s. 77) do odmiany III1C, 1. Jak wynika z ustaleń tej badaczki, najwcześniejsze przedmioty tego typu spotykane na terenie Europy Środkowej pochodzą ze skarbów z Serbii i Kotliny Karpackiej odnoszonych do fazy HaB3/HaC1–HaC1. Co prawda taka pozycja chronologiczna tego typu przedmiotów jest wcześniejsza niż datowanie najstarszych okazów scytyjskich cioseł wariantu II/1/a, to jednak jest ona wyraźnie młodsza niż datowanie analogicznego zabytku z grodziska Subbotovo związanego z późną fazą kultury czarnoleskiej, tj. IX–VIII w. p.n.e., nawet przy założeniu, iż depozyt z którego pochodzi przytaczany przedmiot, złożony został w końcowym etapie funkcjonowania tego grodziska. Zabytek ten staje się tym samym najstarszym przedmiotem, który można porównywać z analizowaną odmianą „krzyżowych" cioseł odmiany II/1/a. Spostrzeżenie to jest szczególnie istotne ze względu na fakt, iż grodzisko w Subbotovie znajduje się w strefie leśnostepowego środkowego Podnieprza, a więc na obszarze gdzie pojawiają się najstarsze zespoły scytyjskie z ciosłami z bocznymi występami. Z drugiej jednak strony, nie należy przeceniać roli tego znaleziska ze względu na fakt, iż jest to pojedynczy zabytek o takim datowaniu, podczas gdy większość tego typu przedmiotów o chronologii starszej niż scytyjskie ciosła wariantu II/1/a grupuje się w strefie środkowoeuropejskiej. W tym kontekście można pokusić się natomiast o wysnucie tezy o pośrednictwie ugrupowań późnoczarnoleskich w przekazywaniu tego typ przedmiotów wczesnoscytyjskim społecznościom strefy leśnostepowej[3]. Hipoteza ta zdaje się być tym bardziej prawdopodobna, iż najstarsze scytyjskie ciosła z bocznymi występami zgrupowane są w rejonie zajętym we wcześniejszym okresie przez społeczności czarnoleskie (prawobrzeżne Podnieprze, środkowy Dniestr, rejon Worskli – A. I. Terenožkin 1961; G. I. Smirnova 1984; L. Krušel'nic'ka 1998; M. N. Daragan 2004). Wracając do kwestii powiązań najstarszych scytyjskich cioseł z bocznymi występami z ich środkowoeuropejskimi odpowiednikami w świetle wyżej przeprowadzonych obserwacji należy stwierdzić, iż wcześniejszą pozycję chronologiczną wykazują te drugie. Obserwacja ta pozostaje więc w zgodzie z istniejącą w literaturze tezą o zachodniej, tj. karpacko-dunajskiej genezie tego typu przedmiotów w środowisku wschodnioeuropejskich kultur strefy leśnostepowego Podnieprza (A. László 1977, s. 72n.; A. Wesse 1990, s. 177).

Przechodząc do omówienia dalszych kwestii związanych z żelaznymi ciosłami z bocznymi występami, w pierwszej kolejności ponownie należy zwrócić uwagę na kontekst w jakim tego typu przedmioty występują (ryc. 6). Jak już wspomniano, poza dwoma znaleziskami o niejasnym charakterze („okolice Kijova" i Harkova), pod tym względem analizowane zabytki można podzielić na dwie grupy, z których pierwszą tworzą eg-

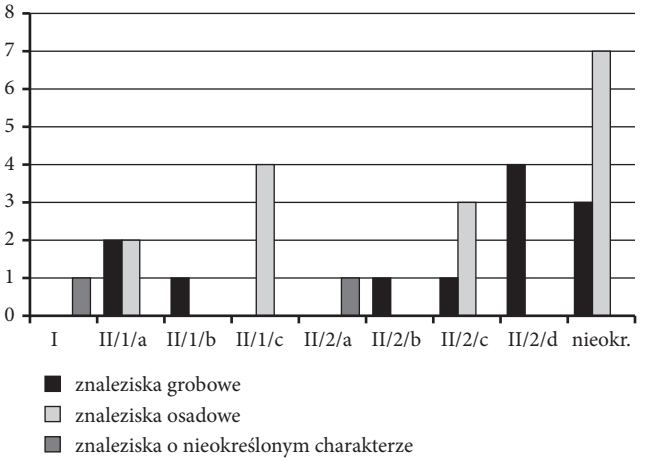

Ryc. 6. Zróżnicowanie typologiczne scytyjskich żelaznych siekierek z bocznymi występami w zależności od kontekstu w jakim je odkryto

Abb. 6. Typologische Differenziertheit der skythischen eisernen Ärmchenbeile in Bezug auf den Fundkontext

[2] Najstarszym zespołem grobowym zlokalizowanym w tej strefie, w którym ujawniono obecność bliżej nieokreślonego ciosła z bocznymi występami jest wyrabowany pochówek podkurhanowy z miejscowości Osrovnoe nad dolnym Dunajem z VI w. p.n.e.

[3] Obserwację tę potęguje fakt, iż zapewne za pośrednictwem ugrupowań późnoczarnoleskich żelazne ciosła z bocznymi występami znalazły się w środowisku społeczności nowoczerkaskich z którymi należy wiązać wyposażony w taki właśnie przedmiot bardzo bogaty pochówek z miejscowości Kvitki w strefie leśnostepowego prawobrzeżnego Podnieprza (G. T. Kovpanenko, N. D. Gupalo 1984, s. 53, ryc. 9, 3; S. Skoryj 1999, s. 40, 82, ryc. 5, 15).

Tabela 2

Inwentarze zespołów z ciosłami kultury scytyjskiej [a)]

Tabelle 2

Inventare der die skythischen Dechseln aufweisenden Komplexe

	…	płeć/wiek zmarłego	cera-mika	broń			elementy rzędu końskiego		narzędzia			przedmioty toaletowe, ozdoby i elementy stroju	pozostałe
				grot broni drzewcowej/ tok	groty strzał	pozostałe	wędzidło/ pobocznice	pozostałe	nóż/osełka	ciosło	pozostałe		
Častye Kurgany, k. 7	nw	?	–	3/+	–	fr. ż. miecza (?), pancerz	4/+	5 zacisków, 108 blaszek, 5 kółek	–/+	znalezione razem z toporem i dłutem na wysokości biodra zmarłego	ż. topór, 2 ż. dłuta	–	–
Malaâ Ofirna	w	K+M [b)]	+	1/–	110	ż. topór	1/2	–	2/1	po lewej stronie nóg zmarłego, w centralnej części komory grobowej	–	br. bransoleta	–
Popovka, k. 8	nw	?	–	2/+	47	ż. topór, kołczan	10/–	23 blaszki	–/–	+	–	–	–
Prebykovcy, k. 2	w	?	+	2/–	133+ 70 br.	2 kołczany, ż. czekan, ż. topór*	4/– ż. kiełzno	ż. kółko	2/–	w pn.-wsch. narożniku jamy grobowej*		zł. zausznica, k. grzebień*	ż. tulejka, 2 br. noże ofiarne*, ż. pręt*
Širokoe-III, k. 11	w	?	–	–/+ (?)	1	–	–/–	–	+/–	+	fr. ż. sierpa (?)	–	k. zacisk, fr. ż. i br. przedmiotów
Širokoe-III, k. 16	nw	M/40–50	–	2/–	+	kołczan	–/–	–	+/+	pod prawą kością biodrową	szydło	–	fr. ż. przedmiotu
Vladimirovka, k. 3	?	?	–	1/–	+	–	–/–	–	–/–	+	–	–	–
Vrublívcí, p. 1	nw	K(?)/ 45–56	1	–/–	–	–	–	–	–	+	–	2 br. zausznice, 2 ż. bransolety	–

[a)] W tabeli pominięto zespoły z Aksjuincy, k. Starša Mogila i Ostrovnoe, w których kontekst w jakim wystąpiły ciosła (znaleziska z wykopów rabunkowych) wskazuje na brak powiązań z resztą zespołu grobowego. Pominięte zostały również zespoły z Aksjutincy, k. 5 i Popovki koło Poltavy, k. 5, w przypadku których nie dysponowano żadnymi danymi odnośnie do pozostałych elementów wyposażenia grobowego.

[b)] W komorze grobowej ujawniono również obecność dwóch pochówków towarzyszących.

Skróty: br. – brąz; fr. – fragmenty; k. – z kości; nw – niewyrabowany; w – wyrabowany; zł. – złoty; ż. – żelazo; K – pochówek kobiety; M – pochowek mężczyzny.
Prebykovcy, k. 2: gwiazdką (*) oznaczono przedmioty leżące razem w jednym skupisku.

zemplarze pochodzące ze stanowisk o charakterze osadowym, drugą, znaleziska z zespołów grobowych. Dodatkowo, w obrębie tej drugiej grupy można wyróżnić dwie dodatkowe podgrupy, dla których wyróżnikiem jest usytuowanie tego typu przedmiotów w grobie. Pierwszą z nich tworzą zespoły, w których ciosła znajdują się bezpośrednio w komorze grobowej, gdzie przedmioty tego typu współwystępują z pozostałymi elementami wyposażenia grobowego, podgrupa druga skupia natomiast wyrabowane zespoły grobowe w których zabytki takie odkrywane są poza komorą grobową, przeważnie w prowadzących do nich wykopach rabunkowych. W analizowanym zbiorze sytuację taką odnotowano w dwóch przypadkach, i dotyczyła ona zarówno zespołów ze strefy leśnostepowej (Aksûtincy, k. Staršâ Mogila), jak również ze stepu (Ostrovnoe).

Przechodząc do bardziej szczegółowych analiz wyżej zaproponowanego podziału cioseł w zespołach grobowych w zależności od kontekstu w jakim je odkryto, należy na wstępie zaznaczyć, iż obecność takiego zabytku w komorze grobowej pośród innych elementów inwentarza, nie musi być równoznaczna z jego intencjonalnym złożeniem jako daru grobowego. Jak zaznacza V. A. Il'inska (1968, s. 161) nie można bowiem wykluczyć, iż w niektórych przypadkach obecność analizowanej kategorii przedmiotów w komorach grobowych może być efektem zgubienia narzędzi, którymi ryto komorę grobową. Nie mniej jednak, w pewnych sytuacjach możliwe jest z bardzo dużym stopniem prawdopodobieństwa, wydzielenie zespołów grobowych, w których obecność analizowanej kategorii zabytków wynika z ich celowego złożenia jako daru grobowego. Za takie z pewnością należy uznać te zespoły, w których ciosła wystąpiły albo bezpośrednio przy zmarłym albo też takie, w których tworzą one logiczne układy z pozostałymi przedmiotami znajdowanymi w grobach. W ramach tego ostatniego kryterium mieszczą się zarówno pochówki, w których ciosła umiejscowione są w innym miejscu niż znajdują się szczątki zmarłego ale tworzą one zamknięte układy z innymi elementami inwentarza, jak również takie, w których przedmioty takie występują w zespołach z narzędziami (względnie przedmiotami uzbrojenia – por. A. Wesse 1990, s. 94–95).

Ciosła, o których na podstawie wyżej zaproponowanych kryteriów można domniemywać, iż zostały celowo złożone w grobie jako element wyposażenia grobowego (tabela 2), to przede wszystkim okazy pochodzące z pochówków nie noszących śladów rabunku. Na podstawie informacji zawartych w literaturze z grupą tą w pierwszej kolejności wiązać można zespoły z kurhanów nr 7 z cmentarzyska Častye Kurgany nad środkowym Donem i nr 16 z cmentarzyska Širokoe-III w pa-

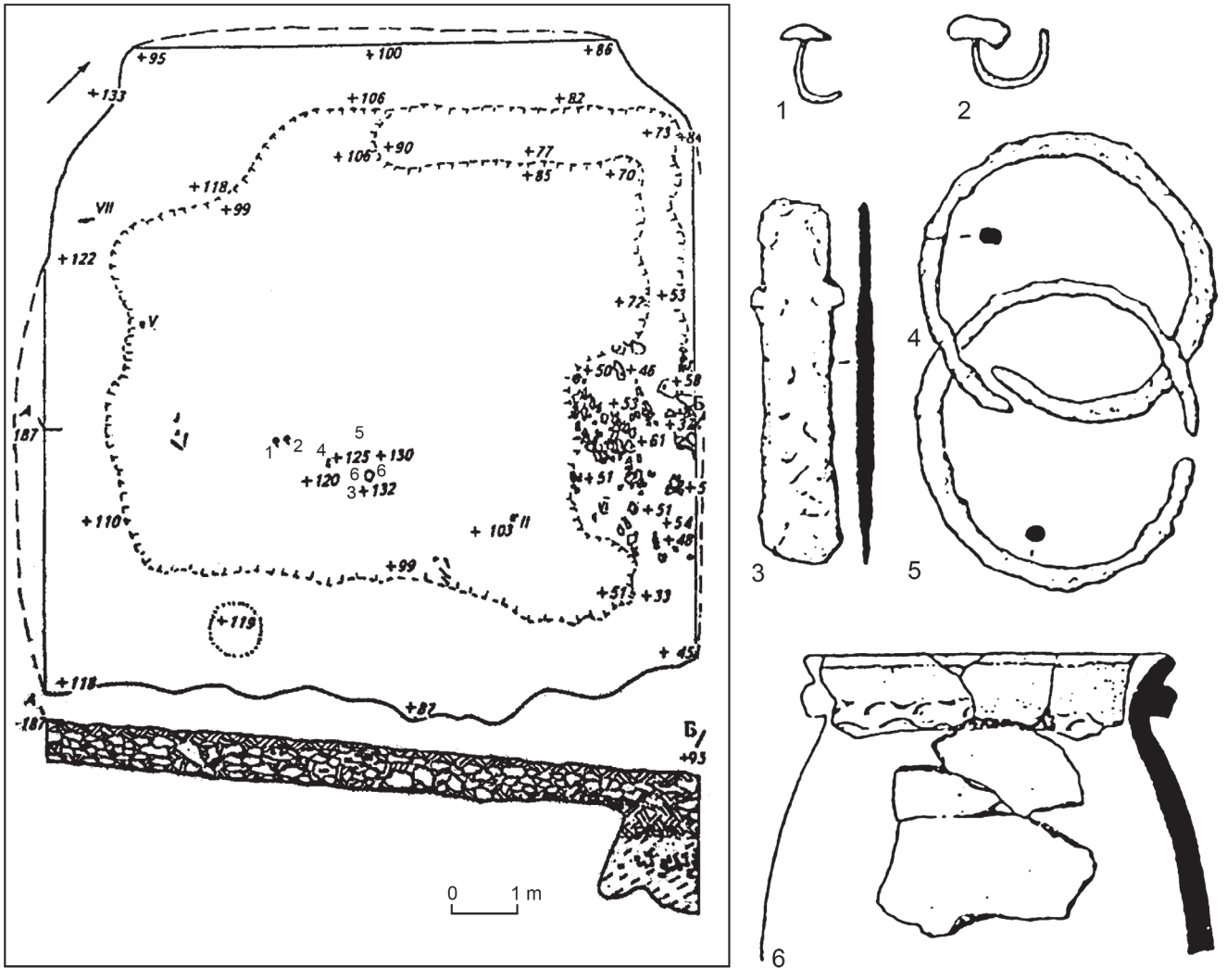

Ryc. 7. Vrublívcí, p. 1 *(wg L. Í. Kučugura 1995)*
Abb. 7. Vrublívcí, p. 1 *(nach L. Í. Kučugura 1995)*

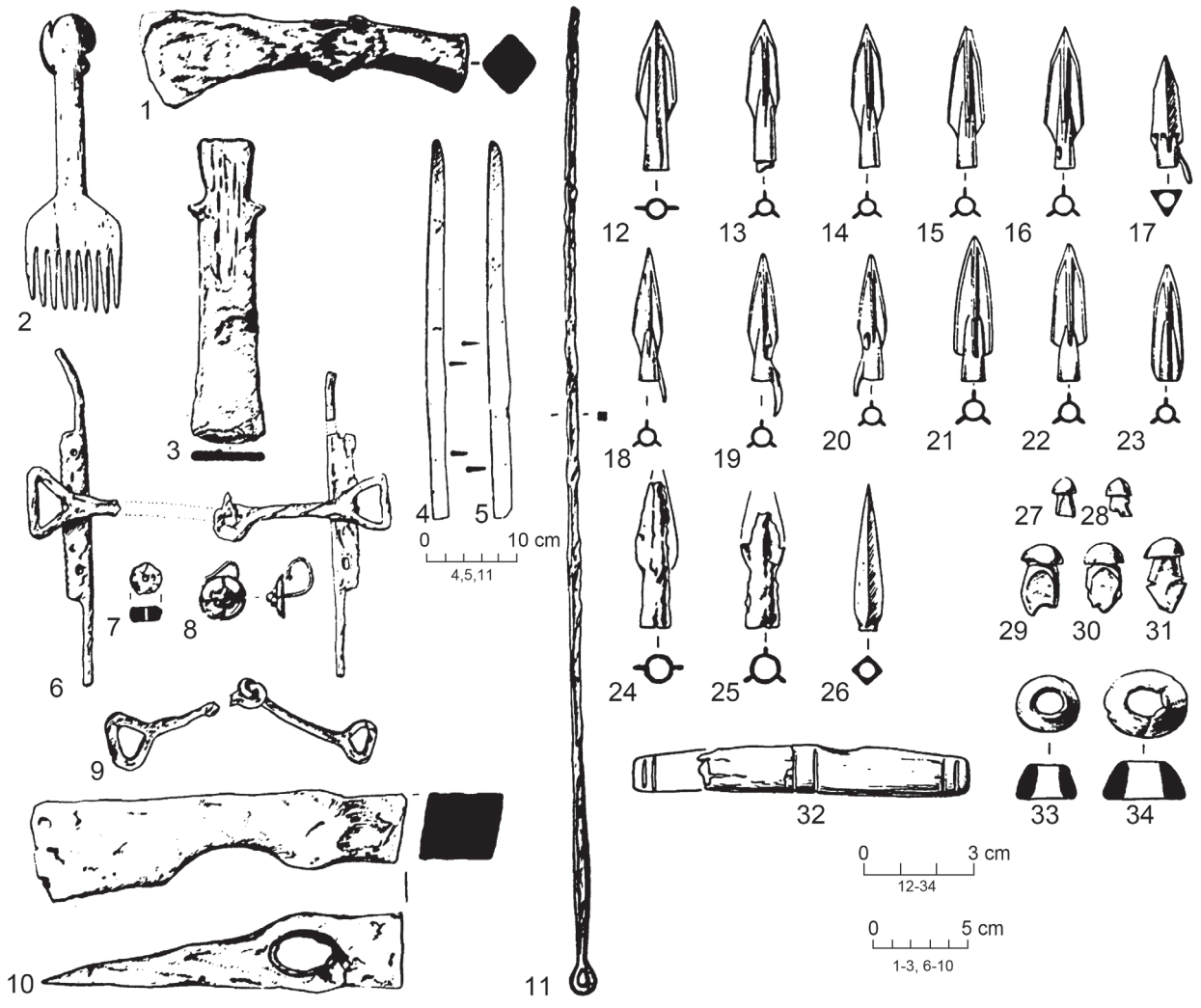

Ryc. 8. Prebykovcy, k. 2 *(wg G. I. Smirnova 1980)*
Abb. 8. Prebykovcy, k. 2 *(nach G. I. Smirnova 1980)*

sie stepu północnonadczarnomorskiego. W obu przypadkach ciosła (odpowiednio okazy odmian II/2/c i II/2/b) ujawnione zostały w bezpośrednim sąsiedztwie zmarłego, przy kości biodrowej, przy czym w pierwszym z przytaczanych tu zespołów przedmiotowi takiemu towarzyszyły złożone razem z nim w jednym miejscu topór i dłuto[4]. Obecność tych ostatnich elementów, tworzących zestaw narzędzi ciesielskich, w jednym miejscu razem z ciosłem, jednoznacznie wskazuje na narzędziową funkcję analizowanego zabytku.

Nieco inaczej prezentuje się natomiast pochówek nr 1 z kurhanu koło wsi Vrublívcí nad środkowym Dniestrem (ryc. 7). W zespole tym, pod kamiennym nasypem ujawniono pochówek kobiety (?) w wieku 45–56 lat, któremu towarzyszyły dwie brązowe zausznice, para żelaznych bransolet i gliniane naczynie oraz zaklasyfikowane do wariantu II/1/a ciosło z bocznymi występami. Co prawda sam szkielet nie zachował się zbyt dobrze, ale na podstawie ułożenia analizowanego zabytku względem pozostałych elementów inwentarza można przypuścić, że przedmiot ten pierwotnie znajdował się przy zmarłej, najprawdopodobniej, (analogicznie jak to miało miejsce w wyżej przytoczonych zespołach), gdzieś na wysokości miednicy. Takie ułożenie analizowanego ciosła, pozwala jednoznacznie stwierdzić, że przedmiot ten został celowo złożone w grobie, jako element jego wyposażenia.

Z analizowaną kategorią pochówków z ciosłami zapewne można łączyć również pochówki z kurhanów nr 2 w Prebykovcy (grupa zachodniopodolska) (ryc. 8) i nr 8 z Popovki na lewobrzeżnym Podnieprzu. W zespołach tych, co prawda nie udało się określić usytuowania takiego przedmiotu względem zmarłego, jednakże zabytki te wykazują pewne związki z pozostałymi przedmiotami znalezionymi w komorach grobowych. W pierwszym z przytaczanych tu zespołów, żelazne ciosło odmiany II/1/a z bocznymi występami znalezione zostało w jednym miejscu razem z kościanym grzebieniem, dwoma brązo-

[4] Pozostałe elementy inwentarza to znaleziona również przy szkielecie osełka oraz rozmieszczone w różnych miejscach komory grobowej elementy uzbrojenia i rzędu końskiego. W drugim z wyżej przytaczanych kompleksów grobowych analizowanemu zabytkowi towarzyszyły umieszczone w różnych miejscach przy zmarłym: kołczan z zestawem strzał, dwa żelazne groty dzirytów, osełka oraz pozostałości bliżej nieokreślonego przedmiotu żelaznego a także umieszczone w narożnikach komory grobowej dwa skupiska kości zwierzęcych, którym towarzyszyły nóż i szydło.

wymi nożami, żelaznym toporem i długim żelaznym prętem[5]. Żelazny topór towarzyszył również egzemplarzowi ciosła odmiany II/2/d znalezionemu w zespole z Popovki, kurhan nr 8, któremu dodatkowo towarzyszyły dwa groty włóczni, kołczan ze strzałami oraz elementy rzędu końskiego. W tym miejscu należy odnotować, iż co prawda w obu przypadkach towarzyszące analizowanym zabytkom topory łączone są z grupą toporów bojowych, to jednak w okresie scytyjskim przedmioty takie (poza pewnymi wyjątkami w postaci czekanów i nadziaków) były narzędziami uniwersalnymi, tzn. wykorzystywano je zarówno jako broń, jak również jako narzędzia (V.A. Ilíns'ka 1961, s. 33). Sytuacja taka pozwala interpretować współwystępujące z nimi ciosła przede wszystkim jako narzędzia, z możliwością ich doraźnego wykorzystywania w kontekście broni okolicznościowej. Słuszność hipotezy o niemilitarnym przeznaczeniu cioseł pochodzących z obu wzmiankowanych zespołów podkreśla również obecność w tym pierwszym (Prebykovcy, kurhan 2) drugiego egzemplarza broni obuchowej w postaci żelaznego czekana, który z całą pewnością używany był wyłącznie jako broń.

Obecność wykonanych z żelaza ciosła i topora w jednym zespole odnotowano również w pochówku z kurhanu koło wsi Malaâ Ofirna na prawobrzeżnym Podnieprzu (ryc. 9). W tym przypadku przedmioty te pochodzą jednak z wyrabowanego kurhanu, trudno jest więc jednoznacznie określić kontekst w jakim je odkryto. Wiadomo jedynie, że ciosło należące do odmiany II/1/b znalezione zostało w centralnej części komory grobowej, po lewej stronie nóg złożonego w tym miejscu zmarłego, podczas gdy pozostałe przedmioty (poza częścią naczyń ceramicznych) wchodzące w skład inwentarza (w tym również wzmiankowany topór) związanego z tym pochówkiem[6], pochodzą z bliżej nieokreślonego kontekstu (por. E. O. Petrovs'ka 1968, s. 164). Sytuacja taka nie pozwala na jednoznaczne określenie czy w tym konkretnym przypadku obecność ciosła należy wiązać z działalnością rabusiów grobowych czy też jest ono integralnym składnikiem wyposażenia grobowego[7]. Pewną przesłanką wskazującą na tą drugą możliwość, poza obecnością w tym zespole wyżej wspomnianego topora (a więc zestawu analogicznego jak w przypadku pochówków z Prebykovcy, kurhan 2 i Popovka, kurhan 5) jest obecność w nim łukowato wygiętego noża interpretowanego przez A. Wesse (1990, s. 203) jako pozostałość żelaznego sierpa. W tym kontekście warto jeszcze nadmienić, iż zdaniem tej badaczki, obecność tego ostatniego przedmiotu w analizowanym zespole mogłaby wskazywać na użycie złożonego razem z nim ciosła jako narzędzia pracy (*ibidem*, s. 132–133).

Obecność domniemanego sierpa współwystępującego w jednym zespole z fragmentem żelaznego ciosła z bocznymi występami ujawniono również w zespole grobowym z kurhanu nr 11 ze wzmiankowanego już cmentarzyska Širokoe-III. Również i w tym przypadku charakter tego zespołu grobowego (pochówek wyrabowany) nie pozwala na wysunięcie daleko idących wniosków odnośnie do okoliczności w jakich analizowany zabytek znalazł się w grobie. Wiadomo tylko, że przedmiot ten, razem z pozostałymi elementami wyposażenia (poza wspomnianym sierpem były to grocik strzały, fragmenty żelaznego toku włóczni (?) oraz fragmenty bliżej nieokreślonych przedmiotów z brązu i żelaza) oraz pojedynczymi kośćmi ludzkimi, odkryty został w wypełnisku komory grobowej.

Jak wynika z powyższego przeglądu zespołów grobowych, według kontekstu w jakim odkryto analizowaną kategorię zabytków, żelazne ciosła z bocznymi występami spotykane są przede wszystkim w grobach męskich, choć znane są również przypadki w których przedmiot taki wchodził w skład inwentarza pochówku żeńskiego. Co prawda danymi antropologicznymi dysponowano jedynie w przypadku dwóch pochówków, z których jeden należał do najprawdopodobniej do kobiety zmarłej w wieku 45–56 lat (Vrublívcí, p. 1), drugi do nieco młodszego mężczyzny (40–50 lat – Širokoe-III, k. 16), to jednak dla stosunkowo dużej części analizowanych zespołów informacji odnośnie płci zmarłego dostarczyła analiza składu wyposażenia grobowego. Przeprowadzone pod tym kątem badania wykazały, iż w przypadku zespołów dla których nie dysponowano oznaczeniami antropologicznymi (6 zespołów), żelazne ciosła odkrywane zostawały zawsze w towarzystwie militariów, a więc przedmiotów, które uznać można za związane z grobami męskimi. Obserwację tą potęguje fakt, iż w części z tych pochówków przedmiotom uzbrojenia towarzyszyły inne kategorie zabytków stanowiących typowo męski element wyposażenia, takich jak choćby różnego rodzaju narzędzia (zwłaszcza osełki, dłuta i topory).

Przeprowadzone powyżej wszechstronne analizy kontekstu, w jakich żelazne ciosła z bocznymi występami występują w zespołach grobowych, jednoznacznie pozwalają na łączenie tego typu przedmiotów z kategorią narzędzi[8]. O ile taka funkcja tych zabytków nie powinna budzić żadnych większych

[5] Poza wyżej wymienionymi przedmiotami znalezionymi w jednym skupisku z żelaznym ciosłem z bocznymi występami w zespole tym odkryto również gliniane naczynia, dwa kołczany z kompletami strzał, dwa żelazne groty włóczni, pokarm ofiarny z nożem, żelazne wędzidła, czekan, kółko i przedmiot w kształcie tulejki, złotą zausznicę oraz drugi żelazny nóż i żelazne kiełzno.

[6] Pochówek ten uznawany jest za główny. Poza nim w komorze grobowej kurhanu z Malaâ Ofirna znajdowały się również pozostałości pochówków trzech kolejnych osób, z których jeden znajdował się przy pochówku centralnym (po jego lewej stronie).

[7] Lokalizacja analizowanego zabytku w pobliżu nóg zmarłego, na pozostałościach drewnianej podściółki, pozwala natomiast na wykluczenie jego interpretacji jako zgubionego narzędzia, którym ryto komorę grobową.

[8] Obserwacja ta pozostaje w wyraźnej opozycji do sytuacji stwierdzonej na obszarze Kotliny Karpackiej i przyległych doń terenach zajętych przez osadnictwo kręgu wschodniohalsztackiego. W środowisku tym żelazne siekierki z bocznymi występami traktowane są przede wszystkim jako element uzbrojenia wojowników. Na taką możliwość ich użytkowania wskazują przedstawienia na brązowych naczyniach (J. Chochorowski 2009, ryc. 10), oraz stosunkowo częsta obecność tego typu przedmiotów w wyposażeniu grobów, zwłaszcza w towarzystwie żelaznych gotów włóczni oraz innych typów siekierek (A. Wesse 1990, s. 94–95; J. Chochorowski 2009, s. 95). Wydaje się, że odmienne przeznaczenie funkcjonalne cioseł z bocznymi występami w zespołach scytyjskich, niż ma to miejsce w kręgu halsztackim, należy tłumaczyć istnieniem w tym pierwszym środowisku kulturowym zupełnie odmiennego modelu zestawu uzbrojenia obuchowego, w którym kluczową rolę odgrywają czekany (w tym czekany-nadziaki). Obserwację tą potęguje fakt absencji żelaznych cioseł (siekierek) z bocznymi występami w zespołach wykazującej ewidentne powiązania ze scytyjskim kręgiem kulturowym kultury Vekerzug ze wschodniej części Kotliny Karpackiej, przy jednoczesnej obecności w nich żelaznych czekanów w typie scytyjskim (por. J. Chochorowski 1985).

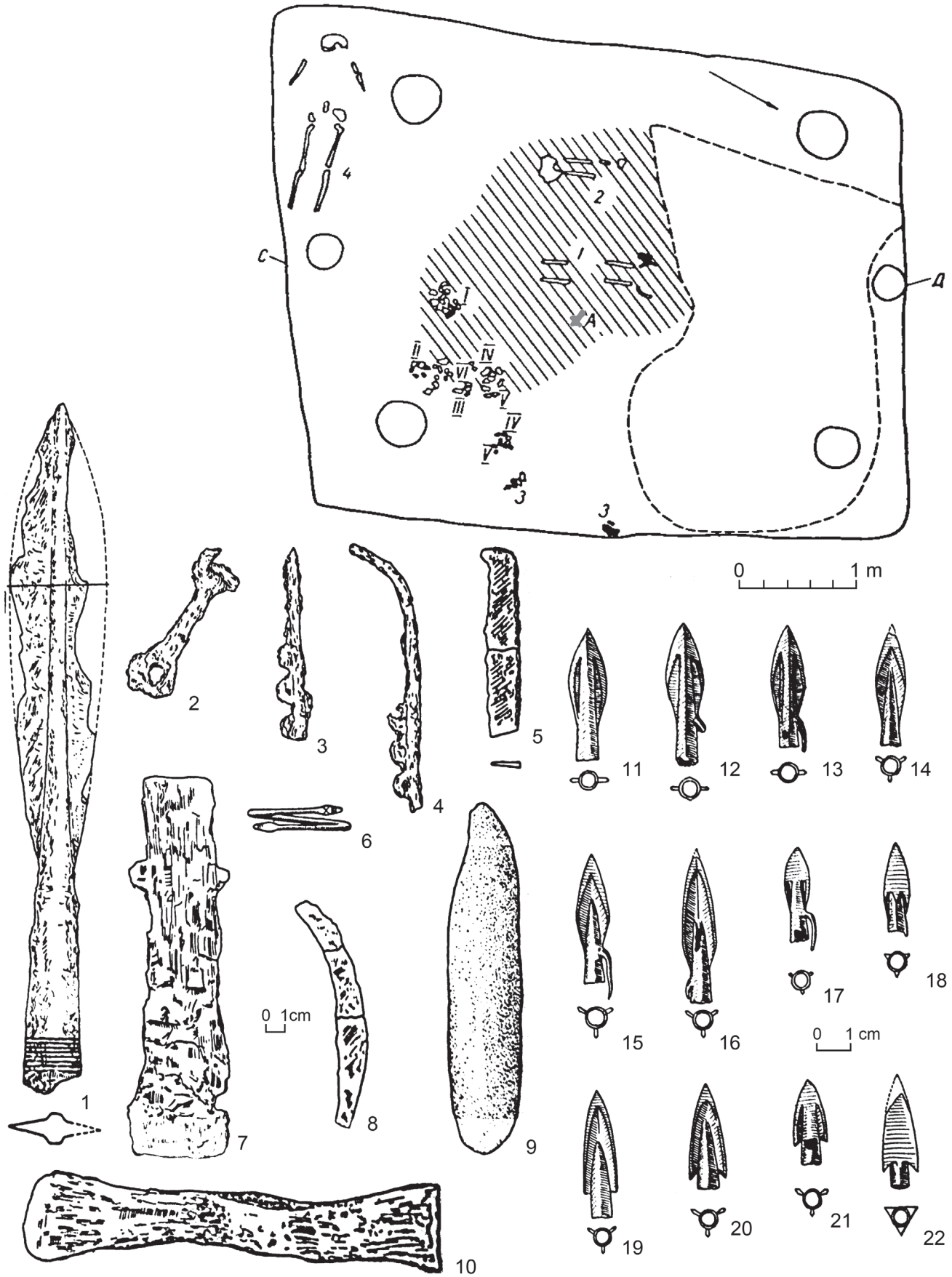

Ryc. 9. Malaâ Ofirna. Oznaczenia: 1–4 – szkielety zmarłych; I–V – skupiska ceramiki; A – żelazne ciosło z bocznymi występami *(wg E. O. Petrovs'ka 1968)*

Abb. 9. Malaâ Ofirna. Bezeichnungen: 1–4 – Skelette der Verstorbenen; I–V – Keramikkonzentrationen; A – eisernes Ärmchenbeil *(nach E. O. Petrovs'ka 1968)*

wątpliwości (nawet przy założeniu, że część z nich mogła być wykorzystywana doraźnie jako broń), o tyle bardziej problematycznie rysuje się kwestia ustalenia z jakim typem narzędzia można mieć tu do czynienia. Jak zaznaczono we wstępie do niniejszego opracowania, pod tym względem żelazne ciosła znane z materiałów scytyjskich w literaturze interpretowane są dwojako. Część badaczy zalicza je do grupy narzędzi przeznaczonych do obróbki drewna w typie ciosła (względnie topora lub siekiery) (V. I. Ilinskaâ 1968, s. 161; G. I. Smirnova 1979, s. 50; 2001, s. 68; 2004, s. 421; L. Í. Kačurga 1995, s. 133; por. A. E. Alihova, s. 98), inni badacze widzą w nich natomiast zakończenia narzędzi rolniczych w typie motyki (E. V. Černenko, A. V. Simonenko 1977, s. 17, 29; S. A. Bessonova, S. A. Skoryj 2001, s. 143). Te ostatnie mogły być przeznaczone zarówno do uprawiania (spulchniania) ziemi (B. A. Šramko 1961, s. 86n.; 1973, s. 152; N. A. Gavrilûk, G. A. Paškevič 1991, s. 57), jak również do innych celów, zwłaszcza do rycia różnego rodzaju obiektów wziemnych takich jak jamy gospodarcze, piwnice, ziemianki czy też groby (B. A. Šramko, L. A. Solncev, L. D. Fomin 1963, s. 43). O tym ostatnim sposobie wykorzystywania „cioseł-motyk" świadczyć ma obecność na ściankach niektórych jam grobowych okresu scytyjskiego wąskich (4–7 cm) śladów rycia, które wiązane są właśnie z taki typem narzędzia (V. I. Il'inska 1968, s. 161; S. A. Kuprij 2009, s. 87, 88). W omawianej grupie funkcjonalnej („motyki") umieszczane są również narzędzia w typie cioseł, które mogły być używane przez rabusiów grobowych do rycia podkopów rabunkowych (B. A. Šramko, L. A. Solncev, L. D. Fomin 1963, s. 43; V. I. Il'inska 1968, s. 161). Wracając do problematyki funkcjonalnego podziału scytyjskich żelaznych cioseł z bocznymi występami należy zaznaczyć, iż część badaczy dopuszcza możliwość użytkowania tego typu przedmiotów zarówno w kontekście motyk z jednej strony, jak i narzędzi ciesielskich z drugiej, przy czym funkcji tych nie mogło łączyć w sobie jedno narzędzie. Zwolennikiem takiego traktowania omawianej kategorii zabytków jest np. B. A. Šramko dla którego głównym kryterium różnicującym ciosła na oba wyżej wyszczególnione typy narzędzi jest ukształtowanie pracującej, tj. dolnej części narzędzia. W opinii tego badacza jako motyki użytkowane były te ciosła, „które posiadały proste ostrza z jednostronnym szlifem" (B. A. Šramko 1973, s. 152), podczas gdy narzędzia mające łukowato wygiętą dolną krawędź i obustronnie zaostrzone ostrze traktuje on jako przeznaczone do obróbki drewna (B. A. Šramko, L. A. Solncev, L. D. Fomin 1963, s. 43–44; por. B. A. Šramko 1987, podpis pod ryciną 34).

Do ciekawych wniosków można dojść konfrontując wyżej zaprezentowane hipotezy odnośnie do funkcjonalnego zróżnicowania scytyjskich cioseł z bocznymi występami, z zebranymi w niniejszym opracowaniu obserwacjami na temat morfologii poszczególnych zabytków i kontekstem w jakim je odkryto. Najmniej problematycznie rysuje się tu kwestia przeznaczenia funkcjonalnego cioseł pochodzących z wykopów grabieżczych. Ich związek z grupą narzędzi przeznaczonych do rycia w ziemi (motyk) jest jednoznaczny i nie powinien budzić żadnych wątpliwości. Więcej trudności budzi natomiast tutaj próba powiązania z tym typem narzędzi konkretnych, wyżej wyszczególnionych, odmian cioseł – z grupą tą można powiązać tylko zabytek z kurhanu Staršaja Mogila z Aksjutincy prezentujący odmianę II/2/d „krzyżowych" cioseł z trapezowato poszerzoną częścią trzonową. W tym kontekście nasuwa się pytanie, czy inne zabytki reprezentujące tą formę można uznać za zakończenia motyk używanych między innymi do rycia podkopów rabunkowych? Odpowiedź na to pytanie nie jest jednoznaczna. Po pierwsze, brak jest danych na temat kontekstu w jakim wystąpiły pozostałe zabytki skupione w ramach tej odmiany cioseł. Po drugie, ze względu na brak informacji na temat kształtu drugiego z przedmiotów, który znaleziony został w podkopie rabunkowym (Ostrovnoe), nie można odpowiedzieć na pytanie, czy zabytek ten posiadał formę analogiczną do tego z zespołu Staršaja Mogila. Wreszcie po trzecie, jak już wcześniej stwierdzono, jedno z cioseł takiej formy (Popovka, k. 8) wystąpiło w zespole razem z żelaznym toporem, który w zależności od potrzeby mógł być wykorzystywany jako broń lub narzędzie. Taki kontekst tego zabytku wskazywałby raczej na rozpatrywanie jego funkcji w ramach kategorii narzędzi ciesielskich.

Bardziej prawdopodobne wydaje się natomiast powiązanie z omawianą tu kategorią narzędzi, tj. motyk, cioseł odkrywanych razem z innymi przyrządami, które można uznać za związane z rolnictwem. W tym kontekście, za takie można by uznać zabytki pochodzące z pochówków z kurhanu Malaâ Ofirna i z kurhanu nr 11 z cmentarzyska Širokoe-III, w których oprócz cioseł wystąpić miały przedmioty interpretowane jako sierpy, oczywiście przy założeniu, że takie określenie funkcjonalne tych artefaktów jest poprawne. Jednocześnie należy zauważyć iż charakter tych zespołów (pochówki wyrabowane), powoduje że zaprezentowana tu interpretacja analizowanych przedmiotów jest raczej wskazaniem pewnych możliwości interpretacyjnych niż stwierdzeniem faktu. Pod względem morfologii ciosła pochodzące z tych zespołów prezentują zabytki odmian II/1/b (Malaâ Ofirna) i II/2/b (Širokoe-III, k. 16), które w obu przypadkach reprezentowane są wyłącznie przez pojedyncze okazy.

Z dużą dozą prawdopodobieństwa za zakończenie motyki można uznać natomiast ciosło odmiany II/1/a odkryte w kurhanie koło wsi Vrublívcí. Na taką możliwość interpretacyjną tego przedmiotu wskazuje fakt, iż zabytek ten ujawniony został wśród przedmiotów wchodzących w skład inwentarza pochowka żeńskiego.

Poruszając kwestię możliwości wydzielenia wśród scytyjskich cioseł z bocznymi występami okazów pełniących w rzeczywistości funkcję zakończeń narzędzi przeznaczonych do prac ziemnych, warto przeanalizować zabytki takie pod innym kątem. Taką możliwość stwarza porównanie szerokości części roboczych cioseł uznanych za zakończenia motyk z szerokością obecnych na ściankach niektórych jam grobowych okresu scytyjskiego wąskich śladów rycia, które wiązane są w literaturze właśnie z taki typem narzędzia. Generalnie ślady takie, jak już wcześniej wspomniano cechuje szerokość rzędu 4–7 cm, podczas gdy szerokość ostrzy cioseł-motyk waha się między 2,1 i 2,3 cm w przypadku narzędzi z Vrublívcí, pochówek 1 i z kurhanu Staršaja Mogila, do 5 cm w przypadku cioseł z zespołów z kurhanu Malaâ Ofirna i kurhanu nr 16 z cmentarzyska Širokoe-III. Manewr ten nie przyniósł jednak oczekiwanych rezultatów, gdyż tylko w części przypadków (i to tych pochodzących z zespołów wyrabowanych, a więc nie dających w pełni miarodajnych wyników), szerokość części pracującej mieści się w przedziale 4–7 cm odpowiadającym śladom rycia zachowanym na ściankach niektórych komorach grobowych. Z drugiej strony należy jednak zaznaczyć, iż kryterium

szerokości ostrza, nie wydaje się być adekwatnym przy podejmowaniu prób rozdzielenia funkcjonalnego cioseł ze względu na fakt, iż szerokość taką, poza okazami używanymi do takich celów, mogą posiadać również zabytki wykorzystywane jako narzędzia do obróbki drewna.

Jak już wspomniano, drugą grupę funkcjonalną żelaznych cioseł z bocznymi występami, stanowią okazy przeznaczone do obróbki drewna. Z całą pewnością z grupą tą można powiązać egzemplarz pochodzący z kurhanu nr 7 grupy Čayste odkryty w jednym zespole razem z przedmiotami, które jednoznacznie można powiązać z kategorią narzędzi ciesielskich (żelazny masywny roboczy topór o mocno zbitym obuchu, szerokie tulejkowate dłuto oraz fragment płaskiego dłuta). Na jego funkcję narzędziową wskazuje również, na co zwraca uwagę wielokrotnie przytaczana już A. Wesse (1990, s. 132), kombinacja tych przedmiotów (ciosła i narzędzi ciesielskich), które razem z osełką znalezione zostały przy ciele zmarłego, podczas gdy broń i elementy rzędu końskiego były położone na innym miejscu. Wydaje się, iż z analizowaną grupą funkcjonalną cioseł można łączyć również znaleziska cioseł z Prebykovcy, kurhan 2 i Popovki, kurhan 8. W obu przypadkach analizowane zabytki wystąpiły w jednym zespole z toporami bojowymi, co do których istnieje możliwość, że były one wykorzystywane, poza funkcją bojową, również jako narzędzia służące, na przykład, do obróbki drewna. Dodatkowo, podobnie jak to miało miejsce w przypadku zespołu z Čayste, kurhan 7, ciosło z kurhanu Prebykovcy znalezione zostało razem ze wspomnianym toporem w innym miejscu niż pozostałe elementy wyposażenia tego pochowku, które można wiązać zarówno z militariami (dwa kołczany z kompletami strzał, dwa żelazne groty włóczni i żelazny czekan), jak i z rzędem końskim. Pod względem morfologii wszystkie trzy wyżej wymienione ciosła prezentują odmienne formy. Będą to odpowiednio, ciosło wariantu II/1a w przypadku zespołu grobowego z Prebykovcy, kurhan 2, okaz odmiany II/2/c w przypadku kurhanu 7 grupy Čayste oraz znalezisko ciosła wariantu II/2/d w przypadku pochówku z Popovki, kurhan 8. Warto jeszcze odnotować, iż część z wymienionych tu odmian scytyjskich cioseł z bocznymi występami (warianty II/1/a i II/2/d), które na podstawie powyższych obserwacji uznać można z narzędzia ciesielskie, wystąpiła również w kontekście pozwalającym na łączenie ich z grupą narzędzi w typie motyk.

Poruszając zagadnienie problematyki podziału scytyjskich cioseł z bocznymi występami na narzędzia pracy związane ze spulchnianiem i ryciem w ziemi (motyki) z jednej strony, i z obróbką drewna (ciosła, siekiery i topory) z drugiej, wypada jeszcze odnieść się do okazów pochodzących ze stanowisk o charakterze osadowym. Interpretacja tych znalezisk nie jest jednak tak jednoznaczna, jak w przypadku części z wyżej scharakteryzowanych zespołów grobowych. Wielokrotnie bowiem zabytki takie odkrywane są na stanowiskach na których ujawniono obecność występujących obok siebie narzędzi rolniczych (np. sierpy z grodzisk Bels'koe, Ljubotins'koe i Motroninskoe – B. A. Šramko 1987, ryc. 13, 7–10; S. A. Bessonova, S. A. Skoryj 2001, ryc. 67, 5, 7, 8; D. S. Grečko 2010, ryc. 90, 3), w tym przeznaczonych do spulchniania ziemi i rycia (np. motyka z grodziska Motroninskoe – S. A. Bessonova, S. A. Skoryj 2001, ryc. 67, 4), jak również narzędzi związanych z obróbką drewna (np. topory, dłuta i świdry z grodzisk Bels'koe, Ljubotins'koe i Motroninskoe – B. A. Šramko 1987, ryc. 44, 1–3, 46, 1–4; S. A. Bessonova, S. A. Skoryj 2001, ryc. 66, 8; D. S. Grečko 2010, ryc. 91, 3, 12, 14, 15), przez co niemożliwym staje się przypisanie analizowanej kategorii narzędzi do konkretnej grupy funkcjonalnej. Próby takie można podejmować jedynie odnośnie do cioseł pochodzących z w pełni przebadanych stanowisk osadowych, na których wystąpiła tylko jedna z wyżej wyszczególnionych, kategorii narzędzi (narzędzia rolnicze lub narzędzia ciesielskie).

Nie mniej problematycznie rysuje się również kwestia powiązania konkretnego zabytku pod względem morfologii i kontekstu, w jakim go odkryto, z zaproponowanym przez B. A. Šramko podziałem scytyjskich cioseł z bocznymi występami na zakończenia motyk i narzędzia ciesielskie w zależności od ukształtowania dolnej części tego typu przedmiotów. Na wstępie należy zaznaczyć, iż pełna weryfikacja tej hipotezy nie jest w pełni możliwa ze względu na brak informacji (rycin) pozwalających na określenie kształtu (przekroju podłużnego) części cioseł, zwłaszcza tych z wykopów grabieżczych, a więc takich, które z dużym prawdopodobieństwem można uznać za zakończenia narzędzi związanych z obróbką ziemi (motyki). Niemniej jednak, na podstawie wyżej przeprowadzonych analiz można pokusić się o skonfrontowanie zebranych w niniejszej pracy informacji z ustaleniami przytaczanego badacza.

Jak już wspomniano z pierwszą grupą funkcjonalną (zakończenia motyk) B. A. Šramko łączy ciosła, których dolna część jest jednostronnie ścięta. W analizowanym zbiorze zabytków, poza przytaczanymi przez tego badacza ciosłami z osady Čajkino, z kurhanu Malaâ Ofirna i z nieokreślonego znaleziska z muzeum historycznego w Harkovie (B. A. Šramko 1973, s. 152, ryc. 5, 1–3) (ryc. 2, 1, 7; 3, 4) oraz pojedynczym przedmiotem tego typu z grodziska Bels'koe (tenże 1987, ryc. 34, 5), tak ukształtowaną dolną część ostrza miał tylko okaz znaleziony na grodzisku Motroninskoe (ryc. 3: 6). Pod względem formy ciosła te tworzą dość zróżnicowany zbiór, w którym poza okazem grupy I, spotykane są zabytki należące do różnych odmian typów II/1 (warianty II/1/b i II/1/c) i II/2 (wariant II/2/c). Poza dwoma ciosłami wariantu II/2/c pochodzącymi ze stanowisk o charakterze osadowym (osady Čajkino i grodzisko Motroninskoe), pozostałe odmiany reprezentowane są przez pojedyncze zabytki pochodzące ze znalezisk o zróżnicowanym charakterze. Pod tym względem wyróżnia się wchodzące w skład zespołu grobowego z kurhanu Malaâ Ofirna żelazne ciosło z bocznymi występami odmiany II/1/b, którego kontekst (obecność w jednym zespole z przedmiotem interpretowanym jako sierp) wskazuje na możliwość jego rozpatrywania w kategorii narzędzi rolniczych (motyk).

Drugą grupę funkcjonalną stanowią zabytki o obustronnie zaostrzonej dolnej części z łukowatym przebiegiem krawędzi, łączone przez B. A. Šramko z kategorią narzędzi przeznaczonych do obróbki drewna. Wykaz cioseł o tak ukształtowanej dolnej części ostrza obejmuje, poza przytaczanymi przez tego badacza zabytkami z grodziska Bels'koe (B. A. Šramko 1973, ryc. 43, 6–9) (ryc. 2, 5, 8–10), dwa znaleziska pochodzące z inwentarza pochówku nr 1 z Vrublívcí i grodziska Ljubotins'koe (ryc. 2, 4; 3, 5). Pod względem morfologii analizowany element w postaci zaostrzonej dolnej części ostrza z łukowatym przebiegiem krawędzi posiadają okazy zgrupowane w ramach wariantów II/1/a, II/1/c i II/2/c, przy czym najliczniejszy zbiór (3 egzemplarze) prezentują tu okazy zgrupowane w ramach odmiany II/1/c. Charakterystyczne jest to, iż wszystkie zabytki

tej formy (wraz z jednym ciosłem wariantu II/1/a) grupują się w obrębie tylko jednego stanowiska o charakterze osadowym (grodzisko Bels'koe). Również ze stanowiska osadowego (grodzisko Lûbotins'koe) pochodzi znalezisko ciosła o obustronnie zaostrzonej dolnej części ostrza odmiany II/2/c. Tylko w jednym przypadku ujawniono natomiast obecność egzemplarza o takim ukształtowaniu ostrza w zespole grobowym (Vrublívcí, p. 1), przy czym znalezisko to reprezentowało znaną z grodziska Bels'koe odmianę II/1/a. Zwraca uwagę fakt, iż zabytek ten pochodzi z grobu kobiety i można go z dużym prawdopodobieństwem powiązać z kategorią narzędzi rolniczych (motyki), a nie jak należałoby tego oczekiwać ze względu na sposób ukształtowania jego dolnej części, z grupą narzędzi ciesielskich.

Podsumowując powyższe obserwacje, zwraca uwagę obecność kilku odmian cioseł, w obrębie których tworzące je zabytki mogą mieć różnie ukształtowaną dolną część ostrza. Taką sytuację odnotowano w przypadku cioseł należących do wariantów II/1/c i II/2/c, grupujących zarówno okazy posiadające jednostronnie ściętą dolną część, jak również te w których ta część zabytku była obustronnie zaostrzona i łukowato wygięta. Zestawiając tą informację z ustaleniami B.A. Šramko stwierdzić można, iż w obrębie poszczególnych odmian cioseł znajdowały się okazy o odrębnym przeznaczeniu. Z drugiej strony, poza przypadkami w których daną odmianę cioseł tworzyły pojedyncze okazy (grupa I i wariant II/1/b), znane są również formy, w obrębie których odnotowano tylko jeden rodzaj ukształtowania dolnej części ostrza. Tą ostatnią grupę tworzyły ciosła odmiany II/1/a w przypadku których wszystkie okazy, dla których dysponowano odpowiednimi danymi (2 egzemplarze z 4), posiadały obustronnie ściętą dolną części ostrza o zaokrąglonej krawędzi.

Reasumując. Wyżej przeprowadzone analizy scytyjskich cioseł z bocznymi występami jednoznacznie pozwalają na łączenie tego typu przedmiotów z kategorią narzędzi. Niewykluczone, że niektóre z tych przedmiotów mogły być również wykorzystane doraźnie jako broń. Kontekst w jakim tego typu zabytki wystąpiły w obiektach grobowych pozwala uznać je związane za grupę wielofunkcyjnych narzędzi przeznaczonych zarówno do prac ciesielskich, jak również do różnego rodzaju prac ziemnych (spulchnianie ziemi, rycia różnego rodzaju obiektów wziemnych), przy czym większy nacisk należy kłaść na użytkowanie tych narzędzi w związku z obróbką drewna. Analizowany materiał nie pozwolił natomiast, poza nielicznymi wyjątkami (ciosło typu II/1/b z kurhanu Malaâ Ofirna odkryte w kontekście pozwalającym na uznanie go za motykę), na zaszeregowanie cioseł ze względu na ich formę, do konkretnej grupy funkcjonalnej (zakończenia motyk i narzędzi ciesielskie) co również przemawia za tezą o wielofunkcyjności tego typu przedmiotów. Zebrany w niniejszej pracy zestaw źródeł nie daje również podstaw do uznania za zasadną tezy B. A. Šramko o zróżnicowaniu funkcjonalnym scytyjskich cioseł z bocznymi występami ze względu na sposób ukształtowania pracującej (dolnej) części ostrza.

Zestawienie 1. Zespoły kultury scytyjskiej z żelaznymi ciosłami z bocznymi występami (ryc. 1 i 4)

1. Aksûtincy, k. Starša Mogila – (wg A. Wesse 1990); lit. V. A. Ilinskaâ 1968, s. 26, 161, tabl. III, 10
2. Aksûtincy, kurhan 5 – B. A. Šramko, s. 89, ryc. 11, 3
3. Belskoe gorodišče – 5 egz.; B. A. Šramko 1987, s. 85, ryc. 34, 5–9
4. Čajkono (z osady) – B. A. Šramko 1961, s. 89, ryc. 11, 1; 1973, ryc. 5, 1
5. Častye Kurgany, kurhan 7 – S. N. Zamâtnin 1946, s. 30–31, ryc. 16, 2; P. D. Liberov 1965, tabl. 14, 6
6. Dolinâny – G. I. Smirnova 2001, ryc. 5, 14; 2004, s. 421, ryc. 6, 5
7. Harkov (z osady?) – B. A. Šramko, L. A. Solncev, L. D. Fomin 1963, s. 42, 43–44, ryc. 1, 14; B. A. Šramko 1973, ryc. 5, 2
8. Kijov (okolice) – A. Wesse 1990, s. 203, tabl. 30: 188
9. Knâža gora (z osady; nie zaznaczono na mapie) – 4 egz.; V. A. Il'inskaâ 1968, s. 161
10. Knyševskoe gorodišče – P. Â. Gavriš 1996, s. 18
11. Lûbotins'ke gorodišče – D. S. Grečko 2010, s. 93, ryc. 91, 4
12. Mala Ofirna – E. O. Petrovs'ka 1968, s. 169, ryc. 4, 6
13. Motroninskoe gorodišče – S. A. Bessonova, S. A. Skoryj 2001, s. 99–100, ryc. 67, 6
14. Ostrovnoe – I. L. Alekseeva 1973, s. 253
15. Peršotravneve selišče – D. S. Grečko 2010, s. 93
16. Polkovaâ Nikitovka – S.A. Bessonova, S.A. Skoryj 2001, s. 100
17. Popovka, kurhan 8 – V. A. Ilinskaâ 1968, s. 59, 161, tabl. XLVI, 9
18. Popovka k. Poltavy, kurhan 5 – B. A. Šramko 1961, s. 89, ryc. 11, 2
19. Prebykovcy, kurhan 2 – G. I. Smirnova 1979, s. 50, ryc. 9, 3
20. Širokoe-III, kurhan 11 (E. V. Černenko, A. V. Simonenko 1977, s. 17, tabl. III; N. A. Gavrilûk, G. A. Paškevič 1991, s. 57, ryc. 4, 5
21. Širokoe-III, kurhan 16 – E. V. Černenko, A. V. Simonenko 1977, s. 29, tabl. VII ; N. A. Gavrilûk, G. A. Paškevič 1991, s. 57, ryc. 4, 6
22. Vladimirovka, kurhan 3 – N. A. Gavrilûk, G. A. Paškevič 1991, s. 57
23. Vrublívcí, p. 1 – L. Í. Kučugura 1995, s. 133, ryc. 3, 4

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

Alekseeva I.L.
1973 Raskopki kurganov w meždureč'e Dunaâ-Dnestra, [w:] Arheologičeskie otkrytiâ 1972, Moskva, s. 252–253.

Alihova A.E.
1962 Drevnie gorodišča Kurskogo Posejm'â, „MIA SSSR", t. 113, s. 86–129.

Bessonova S.A., Skoryj S.A.
2001 *Motroninskoe gorodišče skifskoj epochi*, Kiev–Krakov.

Chochorowski J.
1985 *Die Vekerzug-Kultur. Charakteristik der Funde*, (= Prace Archeologiczne, z. 36), Warszawa–Kraków.
2009 „Halsztatyzacja" wschodniej części Kotliny Karpackiej, [w:] Czopek S., Trybała-Zawiślak K. (red.), *Tarnobrzeska kultura łużycka – źródła i interpretacje*, Rzeszów, s. 89–118.

Černenko E.V. (red.)
1986 *Skifskie pogrebal'nye pamâtniki stepej Severnogo Pričernomor'â*, Kiev.

Černenko E.V., Simonenko A.V.
1977 Kurgannaâ gruppa Šrokoe-III, [w:] *Kurgany Ûžnoj Hersonščiny*, Kiev, s. 5–33.

Daragan M.N.
2004 Periodisierung und Chronologie der Siedlung Žabotin, „Euroasia Antiqua", t. 10, s. 55–146.

Gavrilûk N.A., Paškevič G.A.
1991 Zemledel'českij komponent v ekonomikę stepnyh Skifov końca V–IV v. do n.e., „Sov. Arch.", 1991/2, s. 51–63.
Gavriš P.Â.
1996 Doslìdžennâ v Knišivs'komu gorodiŝì, [w:] Suprunrnko O.B. (red.), *Bìl's'ke gorodiŝe w kontekstì vivčennâ pam'âtok rann'ogo zalìznogo vìku Evropi*, Poltava, s. 250–258.
Gedl M.
2004 *Die Beile in Polen IV (Metalläxte, Eisenbeile, Hämmer, Ambosse, Meißel, Pfrieme)*, „PBF", IX/24, Stuttgart.
Grečko D.S.
2010 *Naselennâ skífs'kogo času na sívers'komu Díncí*, Kiïv.
Il'inskaâ [Ilíns'ka] V.A.
1957 Pamâtniki skifskogo vremeni v bassejne r. Psël, „Sov. Arch.", t. 27, s. 232–249.
1961 Skífs'kí sokiry, „Arheologiâ", t. 12, s. 27–52.
1968 *Skify dneprovskogo lesostepnogo Levoberež'â (kurgany Posul'â)*, Kiev.
Il'inskaâ V.A., Terenožkin A.I.
1983 *Skifiâ VII–IV vv. do n.e.*, Kiev.
Kašuba M.T.
2000 Rannee železo v lesostepi meždu Dnestrom i Siretom (kul'tura Koziâ-Saharna), „Stratum plus", nr 3, s. 241–488.
Kučugura L.Í.
1995 Rann'oskífs'kij kompleks z kurhanu pobliżu s. Vrublívcí v Podnístrov'ï, „Arheologíâ", nr 2, s. 131–135.
Kuprij S.A.
2009 Orignal'nye pogrebal'nye sooruženiâ skifskogo vremeni iż Prisivaš'â, „Starožitností Stepovogo Pričornomor'â í Krimu", t. 15, s. 85–89.
Kovpanenko G.T., Gupalo N.D.
1984 Pogrebenie voina u s. Kvitki v Poros'e, [w:] Černenko E.V. (red.), *Vooruženie skifov i sarmatov*, Kiev, s. 39–58.
Krušel'nic'ka L.
1998 *Čornolis'ks kul'tura Seredn'ogo Pridnistrov'ja*, L'viv.
László A.
1977 Anfänge der Benutzung und der Bearbeitung des Eisens auf dem Gebiete Rumäniens, „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae", t. 29, s. 53–75.
Liberov P.D.
1965 *Pamâtniki skifskogo vremeni na srednem Donu*, ASSSR, SAI, v. D1-31, Moskva.
Mayer E.F.
1977 *Die Äxte und Beile in Österreich*, „PBF", IX/9, München.
Medvedskaâ N.I.
1992 Periodizacâ skifskoj arhaiki i drevnij Rostok, „Rossijskaâ Arheologiâ", t. 3, s. 86–107.
Mel'nikovskaâ O.N.
1967 *Plemena ûžnoj Belorussii v rannem železnom veke*, Moskva.
Melûkova A.I.
1979 *Skifiâ i frakijskij mir*, Moskva.
Petrovs'ka E.O.
1968 Kurgan VI st. do. n.e. bilâ s. Mala Ofirna na Kiivščini, „Arheologiâ", t. 21, s. 164–174.
Puzikova A.I.
1978 Gorodišče Marica – pamâtnik lesostepnyh kul'tur skifskogo vremeni v Posejm'e (po itogam Rabot 1973–1974 gg), „Sov. Arch.", 1978/3, s. 183–197.
Skoryj S.
1999 *Kimmerijcy v ukrainskoj lesostepi*, Kiev–Poltava.
Smirnova G.I.
1979 Kurgany u sela Perebykovcy – novyj mogil'nik skifskoj arhaiki na Srednem Dnestre, „Trudy Gosudarstvennogo Ermitaža", t. 20, s. 37–67.
1984 O formirovanii pozdnečernolesskoj kyl'tury na sednem Dnestre (Po materialam poseleniâ Dnestrovka-Luka), „AS", z. 25, s. 43–60.
1986 „Poslednij sezon rabot na černolesskom poselenii Dnestrovka-Luka i voprocy chronologii pozdnego černolec'â", „AS", z. 27, s. 8–26.
2001 Zaklûčitel'nyj sezon rabot na ranneskifskom poselenii u s. Dolinâny, „AS", t. 35, s. 59–73.
2004 Sostoânie izučeniâ Zapadno-Podos'skoj gruppy pamâtnikov ranneskifskogo vremeni v Lesostepnoj Skifii v konce XX veka, [w:] Chochorowski J. (red.), *Kimmerowie, Scytowie, Sarmaci. Księga pamiątkowa pamięci profesora Tadeusza Sulimirskiego*, Kraków, s. 409–429.
Šramko B.A.
1961 K voprosu o tehnike zemledeliâ u plemen skifskogo vremeni v Vostočnoj Evrope, „Sov. Arch.", 1961/1, s. 73–90.
1973 Der Ackerbau bei den Stämmen Skythiens im 7.-3. Jahrhundert v.u.Z., „Slov. Arch.", t. 21, s. 147–166.
1987 *Bel'skoe gorodišče skifskoj epohi (gorod Gelon)*, Kiev.
Šramko B.A., Solncev L.A., Fomin L.D.
1963 Tehnika obrabotki železa v lesostepnoj i stepnoj Skifii, „Sov. Arch.", 1963/4, s. 36–57.
Terenožkin A.I.
1961 *Predskifskij period na dneprovskom Pravobereže*, Kiev.
1976 *Kimmerijcy*, Kiev.
Voznesenskaâ G.A, Homutova L.S.
1979 Tehnika i tehnologiâ kuznečnego proizvodstva na gorodišče Marica, „Sov. Arch.", 1979/4, s. 180–188.
Wesse A.
1990 *Die Ärmchenbeile der Alten Welt. Ein Beitrag zum Beginn der Eisenzeit im östlichen Mitteleuropa*, (= Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, t. 3), Bonn.
Zamâtnin S.N.
1946 Skifskij mogil'nik Častye Kurgany pod Voronežem, „Sov. Arch.", t. 8, s. 9–50.

Joanna Adamik, Marcin Burghardt

Skythische Eisendechseln mit seitlichen Ärmchen

Zusammenfassung

In diesem Beitrag wurden die eisernen Dechseln mit seitlichen Ärmchen (Ärmchenbeile), die aus den skythischen Materialien bekannt sind, dargestellt. Unter diesem Begriff versteht man keilförmige, aus Eisen gefertigte Geräte, die im oberen Teil (oder etwas zur Mitte geschoben) zwei Ärmchen besitzen, die den Gerätekörper von der Schneide trennen.

Skythische Eisendechseln mit seitlichen Ärmchen sind aus 22 Fundstellen bekannt. Hinsichtlich der territorialen Verbreitung bilden sie 4 deutliche Verbreitungszonen (Abb. 1). Die Eisendechseln mit seitlichen Ärmchen sind als Gruppe ziemlich stark differenziert. Man kann sie in zwei Grundgruppen einteilen: I – Dechseln mit seitlichen Ärmchen, bei denen der Gerätekörper und die Schneide deutlich durch die Schulter abgetrennt sind (Abb. 2, l), II – kreuzförmige Ärmchenbeile, d.h. solche, bei denen die seitlichen Ärmchen in rechtem Winkel zur Schneide angesetzt sind. Diese zuletzt genannten werden in ein paar Varianten gegliedert (Abb. 2, 2–10; 3).

Auf den osteuropäischen Gebieten erschienen die ersten eisernen Dechseln mit den seitlichen Ärmchen in der vorskythischen Zeit hauptsächlich im Milieu der späten Černoles-Kultur. Ihre Herkunft soll man auf Mitteleuropa beziehen. In der skythischen Zeit wächst ihre Zahl, sie kommen auch in der Wald Zone in den Burgwällen der Milograd- und Juchnow-Kultur zum Vorschein.

Die ältesten aus den skythischen Komplexen stammenden Dechseln mit den seitlichen Ärmchen sind die Exemplare: – aus der 1. Hälfte des 7. und dem Anfang des 6. Jhs. aus der Waldsteppenzone am Dnjepr und Dnjestr, die Exemplare der Variante II/1/a, II/1/b und II/2/d (Abb. 4; 5). Mit der Zeit tauchen neue Formen dieses Geräts auf und die Dechseln werden durch die Exemplare vom Typ II mit dem trapezförmigen Schaftteil vertreten (Varianten II/2/a, II/2/b und II/2/c). Manche von ihnen erscheinen auch im Süden, in der Steppenzone des nördlichen Schwarzmeerraumes, also dort, wo solche Gegenstände bisher nicht vorkamen.

Die skythischen Dechseln mit den seitlichen Ärmchen sind sowohl aus den Siedlungsfunden als auch Grabfunden bekannt. Diese zuletzt genannten kann man zweierlei interpretieren. In den meisten Fällen sind sie als Grabfunde zu deuten – als solche behandelt man z.B. diese Komplexe, in denen die Dechseln direkt am Verstorbenen lokalisiert waren, oder solche, in denen sie mit den anderen im Grab gefundenen Gegenständen eine logische Anordnung bildeten. Die Anwesenheit in den Gräbern dieser Gegenstandkategorie kann auch darauf bezogen werden, dass sie beim Aushöhlen der Grabkammer genutzt und dabei verloren wurden.

Die in dem Beitrag durchgeführte Analyse der skythischen Dechseln mit seitlichen Ärmchen lässt sie eindeutig mit der Gerätekategorie in Verbindung setzen. Es ist nicht auszuschließen, dass manche von diesen Gegenständen gelegentlich auch als Waffe gebraucht wurden. Der Fundkontext in den Grabobjekten lässt sie als eine multifunktionelle Gerätegruppe bezeichnen, die sowohl in der Zimmererarbeit als auch in anderen wirtschaftlichen Tätigkeiten gebraucht wurden, wobei ihre Hauptfunktion sich doch auf die Holzbearbeitung bezieht.